

ШЫН

Ниитилел-политиктиг солун
1925 чылдың август 31-де үнүп эгелээн

№ 109
(17597)

2008 чылдың
сентябрь 23,
вторник

Садар өртээ
4 рубль.

Чагыдылга-2008

Хүндүлүг номчукчу!

Каш-ла хонгаш сентябрь доостур, а октябрь 1-ден база бир чылдың сөөлгү кварталы эгелээр. Бистиң чамдык чагыдып алыкчыларывыс солунну кварталдап, айлап чагыдып ап турарын бистиң редакцияже бижип турар. Бисти ол өөртүп турар, чүге дизе журналист кижиниң бижээн материалдарындан чон сөөлгү медээлерни билип, бодунуң угаан-медерелиниң сайзыралын ап турар. Ынчангаш бистиң солуннуң журналистериниң кол даяныр күжү — тыва чонувус, номчукчуларывыс. Оларның сагыш-сеткилин ыяк билип, чонувус-биле быжыг харылзааны тудуп чоруурус дээрге-ле, тыва езу-чаңчылдарывысты сагып, ада-өгбелеривистиң кайгамчык бай-байлак аас-чогаалынга даянып материалдарны бижип турарывыс болур. Бистиң бижээн материалдарывыстың улуг шииткекчизи — номчукчуларывыс, тыва чонувус. Оларның аразындан бистиң берге болгаш хүндүткелдиг ажылывыска улуг дузаны көргүзүп, кожууннарында кандыг хемчеглер чоруп турарын хүн-бүрү медээлеп турар көдээ бижикчилеривиске өөрүп четтиришкенин сөстөрүн чугаалавас аргажок.

Тыва кижиниң номчуп, халбактанчып келген солуну-ла «Шын» дээр болзумза, өске солун-сеткүүлдерниң номчукчулары хомудай бербес боор. Оон бир херечизи — хүнде бистиң редакцияга эвээш-ле дизе 30 ажыг чагааларның кээп турары. Ол бисти чалгынналдырып, чон ортузунче улам чоок кирип ажылдаарывысты негеп турар.

Хүндүлүг номчукчу!

Октябрь 1-ден «Шын» солун бажыңарга кээп турары-биле солунну бөгүн чагыдып алырыңарны утпаңар. «Тывапечать» КХН-ниң киосктеринде, почта салбырларында солуннуң чагыдылганын кылып турар.

«Тывапечать» КХН-де бир айның чагыдылгасы — **42 рубль;**

«Россияның почтазы» филиалда:

Хуу чагыдыкчыларга бир айда — **72 рубль 46 көпеек;**

Пенсионерлерге бир айда — **63 рубль 09 көпеек;**

Организацияларга — **79 рубль 12 көпеек**

Чоннуң ынак солуну болур «Шын» солуннуң чагыдылгасын бо чоокку дөрт чылда улгаттырбайн келген бис. Ынчалза-даа үениң негелдези-биле келир 2009 чылда солун өртээн мынчаар доктааткан бис.

«Россияның Почтазы» филиалда (почта эргелелдеринде):

6 айда — хууда чагыдыкчыларга — **475 рубль 50 көпеек;**

организацияларга — **535 рубль 50 көпеек;**

пенсионерлерге — **416 рубль 40 көпеек.**

Солуннуң болурунче далажыңар, хүндүлүг номчукчу.

Светлана МОНГУШ,

«Шын» солуннуң кол редактору.

Амыдырал болгаш политика

КЫЗЫГААР – ИДЕГЕЛДИГ ХОЛДАРДА

Аалчыларны аэропортка уткуп турары.

Сентябрь 21-де В.Көк-оол аттыг хөгжүм-шии театрынга Тываның төөгүзүнде болуп көрбээн болуушкун болган. Россияның Федералдыг айыыл чок чорук албанының Төп кызыгаар ансамблиниң концертин сонуургап, найысылал Кызылдың хөй национал чурттакчылары чыгып келген.

Фойеге кирип кээрге-ле, шериг хептиг кижилер көрүкчүлери уткуп, ол-бо делгелгелерни сонуургаарынче чалап, шериг мергежил — кызыгааржының мергежилин шилип алырын сүмелээн брошюраларны берип, кызыгаар шериниң амыдырал-чуртталгазы, ажыл-херээ-биле таныштырып, тайылбырны кылып турду. Ылаңгыя фото-чуруктар делгелгезинден кижжи дыка хөйүнү билип ап болур.

Чогуң чүү болуп турары ол дээрге, Россияның кызыгаар ше-

риглериниң 90 чылынга тураскааткан «Кызыгаар — алдар-хүндү, хүлээлге, ада-чурт» деп культура акциязының болуп эртип турары ол. Кызыгаар дээрге, шынап-ла, ыдыктыг чер. А кызыгааржылар дээрге, бистиң амыр-дыжывысты, чуртувустуң амыр-тайбыңын камгалап турар кижилер-дир. Хөй чылдарның дургузунда кызыгааржылар аар-берге байдалга амыдырал-чурттап келзе-даа, хүлээлгезин төлөптии-биле күүседип, төрээн чурттуң кызыгаарын камгалап келген. Ылаңгыя офицерлер чурттаар оран-савага хамаарыш-

тыр бергелерни чыл чылы-биле «чүктөп» келген. Чуртувустуң экономиказының быжыкканы-биле кады кызыгаар айтырынга, кызыгааржыларга хамаарылга эки талазынче өскерилген. Күрүнө оларның ажылдап-амыдыраарынга бүгү-ле таарымчалыг байдалдарны тургузуп эгелээн, моон соңгаар-даа ол ажыл уламчылаар дээрзин үстүнде айытканым делгелгелерден, стендилерден болгаш фойеде дыңналып турар радиодамчыдылгандан билдине бээр. Оларның оперативтиг албан ажыл-чорудулганын көргүскен фото-чуруктар хөйүнү тайылбырлап турар болду.

(Уланчызы 3-кү арында).

«Тыва Республиканың улустуң эмчизи» хүндүлүг атты Е.К.Норбуга, А.Н.Кууларга тыпсырының дугайында ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ЧАЗААНЫҢ ДАРГАЗЫНЫҢ ЧАРЛЫ

Республиканың кадык камгалалының хөгжүлдизинге амы-хууда салышкыны база хөй чылдарда карак кызыл куш-ажылы дээш «Тыва Республиканың улустуң эмчизи» хүндүлүг атты «Тыва Республиканың Перинаталдыг төвү» Күрүнениң кадык камгалал албан чериниң обсервационнуң салбырының эргелекчизи — Екатерина Кыргысовна Норбуга;

«Тыва Республиканың Перинаталдыг төвү» Күрүнениң кадык камгалал албан чериниң акушер-гинеколог эмчизи Александра Норбуевна Кууларга тыпсыр. Тыва Республиканың Чазаның Даргазы Ш.КАРА-ООЛ.

Кызыл хоорай
2008 чылдың сентябрь 22
№215

Тараа ажаалдазы чоруп турар

Тывада тараа ажаалдазы уламчылап турар. Сентябрь 17-ниң хүнүнде медээлер-биле Каа-Хем кожуун ортумаа-биле бир гектардан 18,8 центнер, Тес-Хем кожуун 3,4 центнер дүжүттүг болган. Чеди тонна кызыл-тасты, 7,3 тонна арбайны болгаш 5,3 тонна суланы бастырган. Ажаалда чүгле 9 кожууннарда чоруп турар. Тарааның шык бооп турары-биле Бай-Тайга, Сүт-Хөл, Таңды, Чеди-Хөл болгаш Мөңгүн-Тайга кожууннарында ам-даа ажылды эгелэвээн.

Тараа ажаалдазының болгаш мал чөмүнүң бүдүрүлгезиниң канчаар чоруп турарының айтырыгларын республиканың Көдээ ажыл-агый яамызынга болган коллегияга сайгарып чугаалашкан. Кывар-чаар материалдар азы акша-хөрөңгилер чедишпейн турар кожууннарның

удуртукчуларынга чогуур сүмелерин каткан.

Казып эгелээрин планнап турар

«Южжубассуголь» ААН-ны хөмүр-даштын Межегейде чыдымын 2010 чылда казып эгелээрин планнап турар. 2014 чылда бир дугаар хөмүр-дашты казып тывар, а 2016 чылга чедир, 8,4 млн. тонна хөмүр-даш концентрадын бүдүрүп болур, чылда 10 млн. тоннаның төлөвилел күчүзүнче үнерин көрүп турар.

Межегейде хөмүр-даш курлавыры ханы эвес черде чыдып турары болгаш газының деңнели куду бооп турары-биле Кузбастың шахталарынга деңнээрге, аңаа ажылдаары чүгээр айыыл чок бооп турар. Оон аңгыда кывыычал «Ж» марканың хөмүр-дажының курлавыры ында 213,5 миллион тонна бар. А казып-тывар

ажылдарга 1,5 миллиард доллар чарыгдаттынарын баш удур санаан.

Шивалха Ринпоче - Кызылда

Хүндүлүг Шивалха Ринпоче Тывада чедип келген. Ол республиканың буддистеринге өөредилгезин дамчыдып бээрин уламчылаар. Шивалха Ринпочени Ыдыктыг башкы Далай-Лама улуг эртемниг бурят лама Шивалханың катап төрүттүнгени кылдыр көрүп турар. Ол 1967 чылдың февраль 15-те төрүттүнген. Шивалха Ринпоче Россияга бир дугаар 2004 чылдың чазынында Гоман дацанының бөлүк ламаларын баштап келген.

Хүндүткелдиг Шивалха Ринпоче Буддист философия талазы-биле эртемни берип, арыглаашкын езуалдарын эрттирип чораан. Янзы-бүрү бурганнарның манда-лазын тургускан. 2004 чылдың

күзүн Шивалха Ринпочениң удуртулгазы-биле буддист архитектураның чаңчыл болган дүрүмнери-биле Кызылга «Бодха» чүдүүр черни тургускан. Республиканың чурттакчыларының улуг дилээ-биле 2005 чылда катап база Тывага кээп, бүгү кожууннарга барып, Буддист философияның кол-кол айтырыгларының талазы-биле өөредилгени сөңнээн. Хүндүлүг Шивалха Ринпочениң йөрээгени-биле 2006 чылдың май айында «Энерел» Тываның Республиканың Хөй-ниитиниң Культурлуг фондузун тургускан. Фонд өске-даа сагыш-сеткил төптери-биле база Камбы-лама эргелели-биле быжыг харылзаалыг ажылдап турар болгаш номну үндүреринге дузалажып турар. Ынчангаш хүндүлүг Шивалха Ринпочениң «Чагыг-өөредиглериниң алыс-утказының чыындызы» деп номун 2006 чылда үндүрген.

Тыва. Өзүлденнн базымнары

БЕШ МУНИЦИПАЛДЫГ ТУРГУЗУГЛАРГА — МИЛЛИОННАР

Тываның беш муниципалдыг тургузуглары — Кызыл, Ак-Довурак, Шагаан-Арыг хоорайлар (Улуг-Хем кожуун), Кызыл-Мажалык суур (Барыын-Хемчик кожуун) болгаш Сарыг-Сеп суур (Каа-Хем кожуун) чуртталга коммунал ажил-агый талазы-биле чогуур документиленни өй-шаанда чыып, дужааганы-биле Чуртталга-коммунал ажил-агыйын чаартырынга деткимче фондудан 159 164 096 рубль түңнүг акша-хөреңгини алыр аргалыг болган. Ам ол халас акша-хөреңгини өй-шаанда болгаш шынарлыг шиңгээдип алыры чугула: эрги болгаш буступ-дүжер чедер берген оран-савадан хамаатыларны көжүрер болгаш хей квартираларлыг бажыңнарның капитал септелгезин чорудар.

Акша-хөреңгилерни чарыгдар чоруду, ону тускай сорулгазынга ажылгаары дээш контроль, техниктиг болгаш саң-хөө хайгааралы, ведомстволар аразының комиссиязын тургузар, методиктиг дуза, күрүне экспертизаны болгаш хей-ниити контролю, шыңгыы отчеттук болуру — мындыг болгаш өске-даа чүүлдер Тыва Республиканың Чазаа биле муниципалитеттерниң аразында чарган Дугуржулгаларда быжыглаттылган.

«Мөөңнүн күрүнеишкенинер дээш, эрге-чагырганың кылып чорудар ужурулуг эң кол ажылдарының бирээзинге — кижилерге төлөтпег социал хүрээлени тургузарын, оларның чуртталга байдалын экижидерин күүседиринге хей түңнүг улуг акша-хөреңгилерни алган — көскү түңнелдерлиг демниг ажылыңар дээш силерге четтиргенимни илередип тур мен» — деп, Шолбан Кара-оол муниципалдыг тургузугларның баштыңнарынга чугаалаан.

«Чуртталга-коммунал ажил-агыйын чаартырынга деткимче фондунун дугайында» Федералдыг хоойлуда (2007 чылдың июль 21-де хүлээп алган) фондунун акша-хөреңгилерин алырынга документиленни долдурарының ийи аргазы көрдүнген — регионун

парламентизи таварыштыр база девискээринге фондунун программаларын боттандырар муниципалдыг тургузуглар таварыштыр ап болур. Улуг Хуралдың (парламентиниң) Хоойлужудулга палатазының бюджет дугайында республика хоойлузунга чогуур өскерилгелерни кириеринден ойталааны болгаш оон соонда узун үеде чайгы каникулдарже палатаның чоруй барганы бирги орук-биле чорудар арганы дуглап каапкан. Россияның шупту өске регионнары бо орук-биле чораан. Ол чиик-даа, дүрген-

даа турган ийик. Бистин республикавыс бо чылын алыр 159 млн. рубль түңнүг хөреңгини чидирип албас дээш ийиги вариант-биле чорудар апарган — муниципалдыг тургузуглар таварыштыр. Тываның тос муниципалитеттериниң аразындан чүгле беш кожуун фондунун негелделерин күүседип шыдалкан. Түңнелинде Күрүнениң чуртталга-коммунал ажил-агыйының корпорациязынга август 18-те Тывага акша-хөреңгилерни бээриниң чагыын кириген.

Россияның бүгү регионнарының аразындан Тыва кара чааскаан бо чылдың лимидин чүгле чаңгыс чагы-биле шилип алган. Ол дугайын фондунун чингине директору Константин Цицин сентябрь 5-те Тыва Республиканың Чазаа биле Күрүнениң чуртталга-коммунал ажил-агый корпорациязының аразында үлүүнү акшалаңдырышкынының дугайында керээге атты салып тургаш, кичээнге алган. Оон аңгыда күрүне корпорациязының удуртукчу даргазы Россияның регионнарының аразындан муниципалитеттер таварыштыр документиленни долдурар схеманы Тыва бир дугаар

ажылгаанын онзалап демдеглээн.

Тыва 159,2 млн. рубльди, оон иштинде хей квартираларлыг бажыңнарның капитал септелгезин чорударынга — 95,52 млн. рубльди, буступ-дүжер чедер берген эрги оран-савадан хамаатыларны көжүреринге — 63,67 млн. рубльди ап турар. Ол хире түңнүг акша-хөреңгилерниң төлөвир документиленни керээге ат салып турар үеде республиканың баштыңы Шолбан Кара-оолга дамчыткан. Сентябрь 11-де ол акша-хөреңги муниципалдыг тургузугларның агар саннарынче шилчип кирген. «Акша-хөреңгилерни алыры — ол чүгле бирги чадазы-дыр. Оларны шын ажылгап алыры чугула. Септелге ажылдарын эң шынарлыг чорудар. Инфраструктураже, эргилээн коммуналдыг четкилерже онза кичээнге ийи угландылар. Кирген акша-хөреңгилерни муниципалитеттер бүрүзү бо чылын кайы-хире харысалгалыг шиңгээдип алыр болдур, оон саң-хөөнүң моон соңгааргы киришкенинер болгаш планнаттылган лимиттерниң улгадып болуру дорт хамааржыр» — деп, Шолбан Кара-оол чугалаан. Республикага кирген акша-хөреңгилерниң кол кезин Тываның найысылалының агар санында «дүшкен». Бөгүн Кызылда шынарлыг инженер четкилерлиг чаңгыс-даа муниципалдыг хей квартираларлыг бажың чок. Оларның эргилеп-үрелгени — 30-ден 100 хууга чедир. Чуртталга фондунун ол тудуп турар конструкцияларының 84,6 хуудан көвейин 30 хууга чедир эргилээн. А 7,3 хуузу 75 хууга чедир. Кызылда чурттаар оран-саваның ниити санындан 9,1 хуузу эрги болгаш буступ дүжер деп барган кылдыр көрдүнген. Ынчап кээрге, Кызылга 78 млн. рубльден хей акша-хөреңгилер хей квартираларлыг бажыңнарның капитал септелгезинге база 48 млн. рубль хамаатыларны эргилээн болгаш буступ дүжер четкен

бажыңнардан көжүреринге көрдүнген. Шагаан-Арыг хоорай хей квартираларлыг бажыңнарны септел-селиринге 5 млн. рубльден хей акшаларны база 21 млн. рубльди хамаатыларны көжүреринге алыр. Чүгле бо ийи муниципалитеттер Фондунун ийи программаларында хары угда киржип турар. Арткан үжү — Ак-Довурак хоорай (5 864,9 муң рубль), Сарыг-Сеп суур (3413,8 муң рубль) болгаш Кызыл-Мажалык суур (2266,1 муң рубль) — чүгле хей квартираларлыг бажыңнарның капитал септелгези программага киржир.

«Бис бо чылын боттарывыстың эвээш бюджетивистен бажыңнар септелгезинге 300 муң рубльди үндүрген бис. Ол дээрге азарганчыг эвээш-тир. Оон-биле чүгле чарыктар дуглап болур — деп, Барыын-Хемчик кожуунунун чагырга даргазы Иван Идам-Сюрюн чугаалап турар. — Ам болза бис 2,2 млн. рубльди ап турар бис. Оон-биле шынарлыг септелгени кылып болур. Кыска хуусаа арткан. Октябрь 1-де одалга сезону эгелээр. Амгы үеде эки хүлээникчи дилеп тып алыры кол бооп турар. Контроль шыңгыы болур. Бис боттарывыс база моон соңгаар Фондунун акша-хөреңгилерин алырынга сонургалдыг бис».

Эрги болгаш буступ-дүжер чедер берген оран-савадан хамаатыларны көжүрер программа-биле 13 бажыңнарны бузар, ол болза Кызылга — 11, Шагаан-Арыгга — 2 бажыңнар, 317 кижини көжүрер.

Ниитизи-биле дөрт чылдың дургузунда Чуртталга-коммунал ажил-агыйын чаартырынга деткимче фондунундан 530 млн. рубльди алырынга Тыва идеген турар.

Дина ОЮН.

В.ШАЙФУЛИННИН ТЫР-ТЫРГАН ЧУРУКТАРЫ.

Чугула документиленни ат салып турары.

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ СОҢГУЛДА КОМИССИЯЗЫНЫҢ ДОКТААЛЫ

Чаа-Хөл кожуунунун девискээр соңгулда комиссиязының кежигүнүнүн хүлээлгелеринден хостаарының дугайында 2008 чылдың сентябрь 19 №70/284-5 Кызыл хоорай

Чаа-Хөл кожуунунун девискээр соңгулда комиссиязының шийтирлеп бадылаар ужурулуг кежигүнү, комиссияның составына «Россия Федерациязының хамаатыларының соңгулда эргелеринин болгаш референдумга киржир эргезинин кол-кол магадылалдарының дугайында» Федералдыг хоойлунун 29 чүүлүнүн 6-гы пунктунунга дүүштүр чурттап турар черинден идип үндүрткен М.М.Халыынның билдиришкенин көргөш, Тыва Республиканың Соңгулда комиссиязының доктаадыры болза:

1. 1978 чылда төрүттүнген Май-оол Маадырович Халыынны Чаа-Хөл кожуунунун девискээр соңгулда комиссиязының шийтирлеп бадылаар эргелиг кежигүнүнүн хүлээлгелеринден хостаар.

2. Бо доктаалды республиканың «Шын» болгаш «Тувинская правда» солуннарынга парлаар.

Тыва Республиканың Соңгулда комиссиязының даргазы Б.Д.ОНДАР.
Тыва Республиканың Соңгулда комиссиязының секретары М.Ш.САМБАЛА.

ДЫҢНАДЫГ

Чаа-Хөл кожуунунун девискээр соңгулда комиссиязының кежигүнүнүн бүрүн эргелерин хуусаадан эрте соксатканы-биле холбаштыр Тыва Республиканың Соңгулда комиссиязы Россия Федерациязының Федералдыг Хуралының Күрүне Думазынга, Тыва Республиканың Улуг Хуралының палаталарына, Чаа-Хөл кожуунунун Төлээлекчилер хуралының бодунга депутат мандаттарны хуваарыга киржиринге чөпшээрелдик кандидаттар даңзыларын идип үндүрген политиктиг партияларга, соңгулда блоктарына, хей-ниити каттыжышкынынарынга соңгукчуларның чурттап-ажылдап, албан-хаап, өөренип турар черлеринин аайы-биле Чаа-Хөл кожуунунун (шийтирлеп бадылаар ужурулуг чаңгыс кежигүн) девискээр соңгулда комиссиязының составының кезинин немей тургузар талазы-биле саналдарны хүлээп ап эгелээринин дугайында дыңнадып тур.

Саналдарны бо дыңнадыг парламенттин хүнден эгелеп 10 хонук дургузунда кириер. Саналдарны кириер адреси: 667000, Тыва Республика, Кызыл хоорай, Чүлдүм кудумчузу, 6.18, каб. 210, телефону 2-10-09.

Тыва Республиканың Соңгулда комиссиязы.

2008 чылдың октябрь 12 —

Тыва Республиканың Улуг Хуралының Төлээлекчилер палатазының ийиги чыыжының депутаттарының немелде соңгулдаарының хүнү

Аржаанның №93 соңгулда округу

Галина Ивановна ШИРА

Көдээ суурларның сайзыралы дээш Соңгулдаже келириңерни чалап тур мен.

(Халас парлаан).

КЫЗЫГААР – ИДЕГЕЛДИГ ХОЛДАРДА

Чазак Даргазы Ш.Кара-оолдун артистерге байыр чедирип турары.

(Уланчызы. Эгези 1-ги арында).

Бөгүн кызыгаар байдалы каянжызындан-даа артык күштелген. Амгы үеңиң мурнакчы технологияларын ажыглап кылган дериг-херекселдер, машина-техника, компьютер аймаа – идегелдиг чепсек болуп турар. А кызыгааржы болуру улуг хүндүткел апарган, чүге дизе бөгүңгү кызыгааржы дээрге дээди эртемниг, бедик күзел-сорулгаларлыг, принципиалдыг кижилер-дир. Олар Россияның аңгы-аңгы хоорайларының дээди өөредилге черлерин доозуп, беш чыл эртерге-ле мергезилин бедидип өөренип турар, янзы-бүрү техниканы ажыглап билер кижилер-дир. А эң-не кол чүве – олар төрөөн чуртунга төнчү чок бердинген, ооң ат-алдары дээш амы-тынын бээринден чалданмас маадыр кижилер-дир. Ындыг кижилериниң үлгери-биле келир салгалдар ада-чуртун камгалаар, сайзырадып-хөгжүдөр. Ынчангаш кызылчылар Рос-

сияның ФАА-ның кызыгаар албанының Төп кызыгаар ансамблиниң уран чүүл удуртукчузу, шериг дирижеру, полковник, Россияның алдарлыг артизи Александр Михайлов биле Россияның ФАА-ның кызыгаар албанының Төп кызыгаар ансамблиниң начальниги, полковник, Россияның алдарлыг артизи Андрей Капранов оларның удуртканы коллективти чылыы-биле уткаан. Бо коллектив төрөөн чуртунуң хоорайларын эргий кезип, кызыгаар албанының шериглериниң ат-алдарын бедидип, кызыгаар албанынга аныяк өскөнниң сонургалын күштелдирип, оларны кызыгааржылар болурунче суртаалдар буйынныг үүлени күүседип чоруур.

Ансамбльдин оркестри чайтыладыр ойнай бээр, сүрлүг чаражын! Ийи дирижер элчип-селчип удуртуп турар. Ылаңгыя аныяк дирижер, лейтенант Евгений Олейниковтун ажылдаарын магадап көрдүс. Солистер Россияның Улустун артизи Владимир Бака, Рос-

сияның алдарлыг артизи Людмила Назаренко, аныяк ыраажы Илья Викторов оларның ырларын, Россияның Улустун артизи, кол балетмейстер Геннадий Минин тургусканы танчыларын көрүкчүлөр демниг адыш часкаашкынары-биле уткуп, үдеп турду. Артистерге В.Донгактын «Мода театрының» национал хептерлиг

чараш кыстары болгаш көрүкчүлөр янзы-бүрү боодал чечектерни сөңнеп, куспак долдур тутсуп турду.

Концерт соонда, Тыва Республиканың Чазаның Даргазы Шолбан Кара-оол улуг коллективке – кызыгаар албанының артистеринге – кызыгааржыларга өөрүп четтиришкениң чылыг сөстерин сценаже үнүп кээп чугаалады.

— Хүндүлүг Сергей Андреевич, хүндүлүг кызыгааржылар – артистер! Кайгамчык уран чүүлүңер дээш, кайгамчык сеткил-сорууңар дээш, силерге өөрүп четтирип тур бис. Кызыгааржыларны бистер хей националдыг Тываның чону төрөөн кижилеривис, төрөл чонувус кылдыр көрүп өөрөнгөн бис. Кызыгааржыларның деткимчезин кезээде билип, оларга чоргаарланып чоруур бис. Бистинде кызыгаар шериглери база кезээде үлгериң көргүзүп турар, оларның үрер-хөгжүм оркестри байырлалдарда бистиң чонунуң сеткил-соруун бедидип, хейнү өөртүп ойнай бээр чаңчылдыг. Оларның кижизидикчи салдары улуг дээрзи чугаажок. Россияның кызыгаар албанының мындыг улуг коллективи Тывага ооң мурнунда

кээп турганын черле сагынмас-тыр мен – төөгүлүг болушкун-дур бо. Кызыгаар албанының 90 чыл болуп турар юбилейлиг чылында силер-биле ужуражып турарывыс онзагай болушкун-дур. Ырак-узак дивейн, Тывага кээп, бистиң чоннуң сеткил-соруун күштелдирип, кызыгаар идегелдиг холдарда дээрзин биске шынзыдып турарыңар дээш, канчап өөрүвес боор. Чон-биле бир демниңерниң бадыткалы ол ышкакыл. Кызыгааржылар – езулуг профессионалдар-дыр дээрзинге бүзүрээр бис. Бедик сеткил-соруутуг силерни – кызыгааржыларны көргөш, аныяк оолдар «Мен база кызыгааржы болуйн адырам» деп күзелге алзы бээрлер боор дээрзинге бүзүрээр бис. База катап өөрүп четтиргенивисти хей национал чонум мурнундан илеретпишаан, чедишкениңерни күзеп, мөгөөрин чөпшээрер – дээн Шолбан Валерьевичиниң сөстеринге улаштыр диңмиттиг адыш часкаашкынары чаңгыланып турда, көжеге хагдыны.

Светлана БАЛЧЫР.

В.Шайфуллинниң тырттырган чуруктары.

Концерт цезинде.

БҮГҮ КҮШТҮ МӨӨҢНЭЭР

2008 чылдың сентябрь 17-де Тыва Республиканың Чазаның Даргазының баштаан Наркотиктерге удур демисел чорудар комиссияның ээлчеглиг 3 дугаар хуралы болуп эрткен. Аңаа бирги хуралга томуйлаттырган янзы-бүрү яамыларның, ведомстволарның болгаш албан черлериниң удуртукчулары кижигүннери болуп киришкеннер.

Хуралдың хүн айтырыглары – республика иштинге наркомания деп коргунчуг аарыгдан эмнээш-кинни чаартып, хоочураан кижилерге эмчи дузанын чедирери, оларны агартып, социал келдерелди көргүзүп, кадык чаагай амыдырал-чуртталгага өөренип, чаңчыгарыңа дуза кадар черлерин сайзырадыры; хоойлудурум камгалаар органнарның болгаш нитилелде наркоманияга удур профилактика болгаш ооң багай салдарларын чайладыр хемчеглерни кылып чорудуп турар албан черлериниң шупту информациязын чыып, сайгарар, республика иштинге наркобайдалды хайгаараар информация болгаш анализ төвүн тургузары; назы четпээн уругларны наркомания деп аарыгдан чайладыр профилактика ажылы болгаш ол ажылды оон-даа артык шуудадыры болган.

Баштайгы илеткелди ТР-ниң Кадык камгалал яамызының сайыды Александр Доткан-оолович Ооржак кылган. Республика иштинде чүгле ийи кожуунда нарколог мергезилдиг дээди категориялыг эмчилер барын, а арткан кожууннарда ыңдыг эмчилер чогун ол медеглээн. Кызылда рес-наркодиспансерде штат езугаар 17 нарколог-эмчилер ажылдап турар, олар ай санында-ла специалистер чок кожууннарже үнүшкүннерни кылып турар.

2008 чылдың эрткен 8 айның дургузунда наркоманиядан аараан 17 кижилерни тодараткан, эрткен чылга деннээр, ол көргүзүп 1,9 катап эвээжээн. Би-Хем, Чаа-Хөл, Тес-Хем болгаш Улуг-Хем кожууннарда эң хей аараан кижилерни илереткен. Кызыл хоорайда байдал чүгээр, эрткен чылга көөргө, наркоманнарның саны 2,7 хуу кызырылган. Бир дугаар туттуруп, эмнеткен аарыг кижилериниң 46,4 хуузу – каннабиод бөлүү (чыдыг чашпан тыртар наркоманнар), 11,8 хуу кижилер – мактан кылган опий сыккыртынар болгаш полинаркоманнар (наркотиктерниң шупту хевирлерин ажыглаар) кижилер болуп турар.

Арага ижиң алгаш, эзирик байдалга машина мунуп чораан кижилерниң саны оон-даа хөйүн республиканың кол эмчизи медеглээн. ОШАЧКИ албанының статистиказы-биле алырга, бо чылдың 8 айында эзирик кижилерни илереткен саны эрткен чыл-биле дөмей – 3889 факт-барымдаа хевээр.

Наркоманиядан, алкоголизмден аараан кижилерге эмчи дузаны чедирген саннар канчаар-даа аажок бичи болганынга база ол дээш дээштиг күштү үндүрбейн турарыңа Чазак Даргазы бодунуң хомудалын илереткен. Бо талазы-биле Шолбан Валерьевич Кадык камгалал яамызының ажылы кошкак болганын шүгүмчүлээн. “1 чыл

чартык үе эрткенинден бээр чүгле ыңча-мынча кижиге аараан деп сан-фактылар, статистиканы комиссия хуралыңа чугаалаары – яамының кылган ажылын багай ажылдап турар деп бадыткап турар-дыр. Херек кырында чүү-даа кылдырмаан-дыр. Чүге республика иштинде чүгле 2 кожуунда нарколог эмчилер бары? Көдээ черлерге, оода чадаарда кожуун төптеринге участок эмчилерге, терапевтерге болгаш өг-бүлө эмчилеринге немелде мергезилди өөренип алырын чүге деткивээниң, бо талазы-биле чүге улуг ажылды кылбааның?” – дээн чижектег айтырыгларга харыы чок болган.

Тыва Республиканың наркотиктерниң хоойлу-дүрүмгө дүшпес эргилдезинге удур демисел чорудар албанның башкарыкчы специализи, инспектор Геннадий Сундеевич Куулар бодунуң илеткелдине Тывага наркотиктиг байдалды хайгаараар тускай мониторинг системазын тургузар үе келгенин айтыркан. Бедик деңгелдиг, ханы шинчилелажылдары чүгле 2003 чылда чоруттунган. Ынчан Роскосмостун спутниктеринден санап, тодаратканы-биле алырга, республиканың 78 муң гектар девискээринде хову, шөлдөр чыдыг чашпан-биле бокталган, а Тываның Көдээ ажыл-агый яамызының специалистериниң, Күркөдээхайгааралдың чоруткан бо чылгы көргүзүглерин-биле алырга, олар 29 муң гектарны илередип, тодараткан. Суурлар чаны черлерде бок үнүштер 4-5 муң гектарны эжелеп турар. “Чон аразыңа чыдыг чашпанны чыып, ону садар чорутарны чамдык кем-херек үүлгедип, “кара-ба-

жыңга” олуруп чораан “авторитеттер” чаңгыс холга тудуп алып оралдажышкынары чоруп турар дээрзи шынныг бе, оларның-биле демиселди чорудуп турар бе?” – дээн айтырыгларга Тываның чогуур органнары ол талазы-биле тускай чажыт ажылды бичи-даа соксатпайн турарын, келир үеде ол ажылдың түңнелдери көстү бээрин удуртукчулар аазааннар.

Бүгү Россияда кем-херектер-биле холбашкан сан-чугаайларга деннеп, Тываның багай көргүзүглерин хуралга база адаан. Кем-херектер-биле Тывага эң-не криминалдыг 10 девискээрлерниң баштайгы одуругларында чоруп олулар. Бо чылдың 4 айының дургузунда регионнар аразыңа Тыва 7 дугаар черде турган болза, бо күскээр 8 ай болгаш, 2-ги черге апарган, ол сан чүге ыңдыг хей апарган дээр болза, күзүн наркотиктиг бүдүмелдерни садып-саар наркоманнар илередип, тывары көвүдээн. Өске черлерге бо-даарга, республиканың нити чурт-такчы чону эвээш болганындан кем-херектер саны бир кижиге онааштыр ап турары-биле көргүзүглер оранчок улуг болуп турар. Кожавыс республикаларда, ылаңгыя Бурятияда хыналда болгаш хайгаарал дыка күштүг, оларның аялының түңнелдери өскөлөргө деңгээрге, эки болуп турар. Ынчангаш ук республиканың чижээн Тывага шингээдип алып болза, байдал чүгээртээр чадавас.

Хамык ужур үнүп турар конопля деп бак үнүштүн Тываның девискээринде өзүп турарындан кем-херектер саны эвээжевейн турар. Чашпан өзүп турар девискээрлерни, ол дээрге 10 кожуунуң девискээрлери-дир, канчаар аштап, арыглап турарын Көдээ ажыл-агый болгаш аыш-чем яамызының сайыды Валентин

Ендан тайылбырлаан. Чаңгыс дестен 1000-5000 үрезин бээр чашпанны химиктиг бүдүмелдер-биле чаштырар тускай техника чогундан, бо чылын чүгле 57 хуу шөлдери аштап, арыглаан. Бо арга ыңдыг кончуг эки түңнелдиг болбайн турар. Амдыгааштан эгелээш акшаландырышкыны үндүрер болза, бок үнүш өскөн шөлдери чардыргаш, мал чеминге ажылаар хей чылдар дургузунда өзөр култураларның үрезинин чажар болза, конопля келир чылын өспейн барып болур.

Тывага наркотиктер-биле холбашканындан ортумаа-биле 400 кижиге хосталгазын казыттырып, хоругдадып турар. Эвээш чурттакчылыг республикавыстың чурт-такчы чонун “кара-бачындап” алып болзувусса, кым чурттувустун экономиказын көдүрерил? Чыдыг чашпан дүрбүп, ону шыгжап, садып, тыртып чоруур болза, эвээш дизе-ле 7 чылдан өрү хосталгазын казыттырып, шиндери хомуданчыг болурун кижиге бүрүзүнүг угаанынга чедирери күрүнестин кол сорулгазы апарган үе-дир. Ылаңгыя суурларда безин эвээш-биче акша-көпөөк “ажылдап алып” дээн уткалыг чылдагаан дээрге-ле, беленин бодаан, хей күш үндүрбес чалгаа кижилерин халдавырылгы аарыг-биле дөмей үлгери-чижектери болу бергени коргунчуг-дур.

Нитиизи-биле бо 3 дугаар хуралга чон ортузунга наркоманияга, алкоголизмге хандыкшывазын дээш кылган хемчеглерниң, ылаңгыя ол аарыга удур демисел чорудар дээштиг аргалар чок болганын хараадап арттым. Чазак Даргазы келир хуралга чедир удуртукчу бүрүзүңге онаалга-даалгаларны бергеш, бүгү күштерни мөөңнеп тургаш, кызымак, шудургу, идепкейлиг ажылдаарын кыйгырган.

Карим МОНГУШ.

АЙТЫРАРЫНДАН ЭПЧОКСУНМАҢАР,

РФ-тиң Пенсия фондузунуң Тыва Республикада салбырының удуртукчузу Баяна Алексеевна ТУГУР-ООЛ, килдис эргелекчизи Урана Кавакаевна МОНГУШ, кол специалист Ольга Маадыр-ооловна ЧАЛЗЫНМАА сентябрь 18-те бистиң редакцияга кээп, «Шын» солуннуң номчукчулары-биле дорт харылзаага киржип, баш удур чарлап бижип турганывыс езугаар телефон-биле-даа, келген чагааларда-даа салган айтырыгларга харыларны берген.

СОЦИАЛ ТӨЛЕВИРЛЕР ДУГАЙЫНДА

Айтырыг: Ай санының акша төлевирининг хемчээли кайы хире апарганыл?

Хары: 2008 чылда үнген 110 дугаар Федералдыг хоойлу езугаар ай санының акша төлевирининг хемчээли өскөн. Чижээ, 3-кү бөлүктүн инвалидинге 1093 рубль көрдүнгөн, 2-ги бөлүктүн инвалидинге — 1366 рубль, 1-ги бөлүктүн инвалидинге — 1913 рубль.

Айтырыг: Дайын хөдөөлишкенин хөөчүнү мен. Ай санының акша төлевирин алырда кайы албан черинге база кандыг документилен дужаар мен?

Хары: Бир дугаарында, атсывын бадыткап турар документи (паспорт, офицер эргенин шынзылгазы, оон-даа өске); ийинде, чигелде алыр эргени көргүзүп турар документи — дайын хөдөөлишкенин хөөчүнүн шынзылгазы. Бо херек ужурулг документилен Пенсия фондузунун эргелелдеринге билдиришкени-биле кирир.

Айтырыг: Социал пакеттин өртөк-үнези чечел?

Хары: Социал ачы-дуза хемчеглеринг өрттөн 2008 чылдың июль 1-ден эгелеп, 567 рубль, оон иштинде халас эмчи болгаш санаторий-курорт дыштанылгазынче 504 рубль, хоорайлар аразынга эмнедип чоруунун орук өрттөн 63 рубльге деңгээл.

Айтырыг: Халас эм-таңдан ойталааш, а эмнедип чоруурда хоорайлар аразынга халас чоруун арттырып алыр болза кандыгыл?

Хары: Хоойлуда көрдүнгени езугаар ачы-дуза хемчеглеринден ойталаарының дугайында 3 аңгы-хевир бар:

1) социал ачы-дуза хемчеглеринден долузу-биле ойталап болур. Бо таварылгада ай санының акша төлевирининг хемчээли 567 рубльге улгадыр;

2) халас эм-таң болгаш санаторий-курортче эмнедип чоруундан ойталап болур. Бо таварылгада ай санының акша төлевирининг хемчээли 504 рубльге улгадыр;

3) эмнедип чоруурда, хоорайлар аразының транспортунга база хоорайлар чогуунун демир-орук транспортунга халас чоруундан ойталап болур, ай санының акша төлевирининг хемчээли 63 акшага улгадыр.

Айтырыг: Социал пакеттен ойталаан дугайында билдиришкени бижээн соонда, ону катап эгидип ал болур бе?

Хары: Бир эвес бо чылын ачы-дуза хемчеглеринден ойталаан дугайында билдиришкени кирген болзунарза, ону октябрь 1-ге чедир дедир эгидип ал болур силер.

Айтырыг: Бир эвес 2008 чылдың дургузунда социал ачы-дуза хемчеглерин акша хевиринге ал турган болза, а 2009 чылда социал ачы-дуза хемчеглерин бодун алырда чүнү кылып болурул?

Хары: Социал ачы-дуза хемчеглеринден ойталаан дугайында билдиришкени биживес болза, дараазында чылда ук хемчеглерни бодун бүрүнү-биле алыр.

Айтырыг: Мен 2 дугаар бөлүктүн инвалиди мен. Социал ачы-дуза хемчеглеринден ойталап тур мен деп билдиришкени кири-бейн турган мен. Шимчеп албас болгаш, улуг хоорайларже эмнедип чорбаан мен. Бо ачы-дуза хемчеглерин ажыглавын турар дээш менээ акша төлөп бээр бе?

Хары: Эрткен үе дээш акша төлөвүн турар. Бир эвес келир чылда социал ачы-дуза хемчеглерин акша хевиринге алыр деп бодаар болза, Пенсия фондузунун эргелелдеринге октябрь 1-ге чедир билдиришкени кирир.

Бир эвес шимчеп албас кижиле болза, Пенсия фондузунун эргелелдерин долгалтарга, пенсия фондузунун ажылдакчылары силерин бажыңыңарга чедип, ук билди-

Дорт харылзаа

ришкенин хулээп албышаан, чогуур ужурулг тайылбыры бээр.

Айтырыг: Социал ачы-дуза хемчеглеринден ойталап тур дугайында билдиришкени кандыг арга-биле кирип болурул?

Хары: Бо талазы-биле 4 арга көрдүнгөн:

1) чурттап турар черинин аайы-биле Пенсия фондузунун эргелелдеринге боду билдиришкени кирир;

2) билдиришкени нотариус шынзыдып ат салган соонда, бүзүрөткен кижиле дамчыштыр чорудуп болур;

3) нотариус шынзыдып ат салган соонда, билдиришкенин почта дамчыштыр чорудуп болур;

4) шийтирген хамаатылар эдип-чазаар албан черлеринин администрациязын дамчыштыр чорудуп болур. Ук дүрүм социал хандырылга черлеринин чыдып эмнээр черлеринде хамаатыларга база хамааржыр.

Айтырыг: 2007 чылдан эгелеп Пенсия фондузунун эргелелдери хамаатыларга справка берип турар, оон дугайында тайылбырдан берип көрүңер.

Хары: Ук справка социал ачы-дуза хемчеглерин алыр эргезин бадыткап турар тускай хевирлиг документ бооп турар.

Бир дугаарында, Тывадан дашкаар өске девискээрлерге үр эвес үеде чоруткан хамаатылар ук справка-биле эм-таңны ап болур.

Ийде, хоорайлар чогуунун демир-орук транспортунга халас чоруурда ук справканы ажыглап болур.

Айтырыг: Дыштанылга черлеринге чораанының компенсациязын кандыг аргалар-биле ажыглап болурул?

Хары: Дыштанылга черлеринге чораанының компенсациязын РФ-тиң Пенсия фондузунун девискээр органнары хамаатыларга дараазында аргалар-биле көргүзүп турар.

Бир дугаар аргазын ажыглаарда, хамааты кижиле путевка азы курсовканың хоолгазы-биле кады орук чарыгдалдарын бадыткап турар билеттерни Пенсия фондузунун эргелелдерин дужаар ужурулг. Пенсия фондузунун ажыл-

Б.А. Тугур-оол айтырыгга харылап олур.

дакчылары хыналданы эрттирген соонда, орук чарыгдалының өрттөн эгидип бээр.

Ийи дугаары пенсия алыкчыларын дыка ажыктыг болуп турар, чүге дизе хамаатылар акша-хөреңгизин өскээр чарыг-

дугайында справка. Справкага албан «дыштанып чораан» деп сөс албан турар ужурулг.

* Турисчи болгаш экскурсия путевкалары, турисчи аян-чоруктун өрттөн дугайында шынзыдылга;

* Чамдык таварылгада келген черинден бүртүктүрген дугайында херечилел.

ИЕНИН КАПИТАЛЫ, ОНУ КАНЧААР АЖЫГЛАП БОЛУРУЛ

Айтырыг: Ажы-төлдүг өг-бүлелерге күрүнениң немелде деткимчези деп чүл?

Хары: Ажы-төлдүг өг-бүлелерге күрүнениң немелде деткимчези дээрге 2007 чылдың январь 1-ден эгелеп,

* Ийи дугаар уруглуг болган иелерге;

* Ийи дугаар уруун азырап алган иелерге, бир эвес азырап алганының дугайында судтун шийтири 2007 чылдың январь 1-ден эгелеп күш кирген болза;

* Үш дугаар азы дараазында уруглуг болган иелерге, бир эвес оон мурнунда ук деткимчени ажыглаваан болза, уруун азырап алганының дугайында судтун шийтири 2007 чылдың январь 1-ден эгелеп, күш кирген болза;

* Бир (азы оон-даа хөй) уруглуг база ийи дугаар (үш дугаар азы дараазында) уруун азырап алган адalara, бир эвес ук деткимчени ажыглаваан болза, чурттаар бажың айтырыын шийтирлээр, уругларының өөредилгезин төлөп алыр база ие кижиниң пенсиязының чыныгы кезээн тургузары бооп турар.

Иенин (өг-бүленин) капиталы дээрге ажы-төлдүг өг-бүлелерге күрүнениң немелде деткимчезинче көрдүнгөн РФ-тиң Пенсия фондузунун бюджетинче шилчиткен Федералдыг бюджеттин акшаландырышкыны болур.

Күрүнө сертификаты дээрге ажы-төлдүг өг-бүлелерге күрүнениң немелде деткимчезин ажыглаарына эргелиг хамаатыларга тыпсыр тускай документ.

Айтырыг: Иенин (өг-бүленин) капиталының хемчээли кайы хире болурул?

Хары: 2007 чылдың январь 1-ден эгелеп, Иенин (өг-бүленин) капиталының хемчээли 250 муң рубль турган болза, 2008 чылдың август 1-ден эгелеп, оон хемчээли 276 муң 250 рубльге деңгээл каан. Ук хемчээл инфляция көргүзүлери езугаар чыл санында эде

көрдүңер болгаш, ук саң-хөө чылының федералдыг бюджетинин дугайында Федералдыг хоойлу-биле доктааттынар.

Айтырыг: Ону кажан ажыглап эгелээр?

Хары: Ийи, үш дугаар азы дараазында уруунун төрүттүнгенин (азырап алганын) бээр үш чыл болганда ажыглап эгелээр.

Чижээ, 2007 чылдың январь 1-де төрүттүнгөн уругтун иези Иенин (өг-бүленин) капиталын 2010 чылда, уруу үш харлаптарга, ажыглап эгелээр.

Айтырыг: Күрүнениң сертификатын холга алыры-биле билдиришкени кайнаар киририл?

Хары: Сертификатты холга тыпсырының чурumu 2006 чылдың декабрь 30-де үнген «Иенин (өг-бүленин) капиталына хамаарыштыр күрүнө сертификатын холга тыпсырының чурumu» 873 дугаарлыг РФ-тиң Чазаның Айтышкыны-биле көрдүңер. Күрүнениң немелде деткимчезин ажыглаар эргези бар хамаатылар Иенин (өг-бүленин) капиталының дугайында күрүнө сертификатын холга алыры-биле чурттап турар черинин аайы-биле, ийи, үш дугаар азы дараазында уруу төрүттүнгөн (азырап алган) соонда, кайы-даа үеде билдиришкени кирип болур.

Айтырыг: Пенсия фондузунун эргелелдеринче кандыг документилен эккеп көргүзөр?

Хары: Чурттап турар черинин аайы-биле Пенсия фондузунун эргелелдеринге билдиришкени-биле, күрүнениң немелде деткимчезин ажыглаар эргезин бадыткап турар херек ужурулг дараазында документилен эккеп көргүзөр:

* Билдиришкени кирикчизинин паспорту;

* Хууда агар санының камгалал херечилели (СНИЛС);

* Уругларының төрүттүнгенин (азырап алганын) дугайында херечилелдер.

Айтырыг: Күрүнө сертификатын алыр эргези бар азы чогуң кайыны билип алырыл?

Хары: Күрүнө сертификатын алыр эргези бар азы чогуң чурттап турар черинин аайы-биле Пенсия фондузунун эргелелдери, сертификатты алырының дугайында билдиришкени кириген соонда, бир ай дургузунда чогуур шийтирпирни үндүрер. Шийтирпир үнген соонда, 5 хүн дургузунда дыңнадыг бижикти чорудар.

Айтырыг: Күрүнө сертификатын канчаар ажыглаарыл?

Хары: Сертификатты алган хамаатылар ийи, үш дугаар азы дараазында уруу төрүттүнгөн соонда, үш чыл эрткенде, Иенин (өг-бүленин) капиталын үш аңгы хевирге долузу-биле азы кезектеп ажыглап болур:

* Чурттаар бажың айтырыын шийтирлээринге;

* Уругларын өөредип алырынга

* Ийи дугаар (үш дугаар база дараазында) уруглуг болган ие кижинин күш-ажыл пенсиязының чыныгы кезээн тургузарына.

Иенин (өг-бүленин) капиталының акша-хөреңгилерин эргелеп-башкараарының дугайында билдиришкени РФ-тиң Пенсия фондузунун чер-черлерде эргелелдеринге ийиги, үшкү азы оон-даа соондагы уругтун төрүттүнгөн (азырап алган) хүнүнден эгелеп, ийи чыл болгаш алды ай эрткенде, кайы-даа үеде кирир.

Иенин (өг-бүленин) капиталының акша-хөреңгилерин эргелеп-башкараарының дугайында билдиришкени кирирде:

2010 чылдың бирги чартында ажыглаар дээн таварылгада, 2009 чылдың май 1-ден орайтавайн билдиришкени кирир;

2010 чылдың ийиги чартында, 2009 чылдың октябрь 1-ден орайтавайн билдиришкени кирир.

БИЛИП АЛЫРЫ – СИЛЕРНИН ЭРГЕНДЕР-ДИР

Айтырыг: Иениң (өг-бүлениң) капиталын чурттаар оран-сава садып алырынче канчаар чарыг-даарыл?

Хары:

* Ипотектиг чээлиниң баштайгы дадывырын төлээринче;
* Ипотектиг чээлиниң өрөзін төлээринче;

* Иениң (өг-бүлениң) капиталына акша-хөреңгилерин бодунуң акша-хөреңгилеринге кадып алыр арга-биле оран-сава садып алырынча;

* Чуртталга-чыылда программаларының үлүүнү тудуунга киржир программаларының дадывырын төлээринче чарыгдал болур.

Айтырыг: Иениң (өг-бүлениң) капиталын уругларның эртембилиг чедиң алырынче канчаар чарыг-даарыл?

Хары: 1) күрүнениң болгаш муниципалдыг өөредилге черлеринин чедиң турары төлөөрүгү өөредилге ачы-дузаларын төлээринче; 2) доктааттыңан чурум езугаар чогуур лицензияны алган болгаш күрүнениң бүтүмдүгү күрүнениң эвес өөредилге албан черинин чедиң турары өөредилге ачы-дузаларын төлээринче ажылдап болур.

Айтырыг: Иениң (өг-бүлениң) капиталын ажыглаар эргези бар хамаатыларның дугайында медээлерни кайнаар кирип турарыл?

Хары: Иениң (өг-бүлениң) капиталын ажыглаар эргелиг хамаатыларны Федералдыг хоойлу езугаар Федералдыг даңзыже кириер. Ол даңзыны Россия Федерациязының Пенсия фондузу база чер-черлерде пенсия фондузунун эргелелдерин тургузуп турар. Ук даңзыже күрүнениң сертификатын алыр эргелиг деп чер-черлерде пенсия фондузунун эргелелдеринин шийтири-биле хамаатыларның дугайында медээлерни кириер.

Айтырыг: Иениң (өг-бүлениң) капиталының дугайында айтырыглар тыптып келзе, кайыын билип алырыл?

Хары: Кырында көрдүнгөн Федералдыг хоойлуга хамаарыштыр айтырыглар тургустунуп келзе, чурттап турар черинин аайы-биле Пенсия фондузунун эргелелдеринин база Кызылдың Кочетов кудумчузу, 18-те турар бажының 109 дугаар кабинетинге кээп азы «изиг шугум» телефоннарындан 4-01-41, 4-00-61 билип ап болур.

ШЕРИГ АЛБАНЫНГЛАРЫНЫҢ КИЧЭЭНГЕЙИНГЕ

Айтырыг: Иштики херектер шугумунга ажылдааш, пенсия үнөр хуусаам чоокшулай берген. Бир эвес хамааты албан черинге ажылдаар болзумза, немелде пенсия төлөвири турар бе? Кандыг хевирлиг болурул?

Хары: Бо чылдың июль 22-де Россия Федерациязының Президентизи Дмитрий Медведев 156-ФХ дугаар «Россия Федерациязының чамдык хоойлуктунган актыларынче пенсия хандырылганың айтырыгларын кириеринин дугайында» федералдыг хоойлуга ат салган. Бо хоойлу 2008 чылдың июль 25-тен эгелеп күштүг болур.

Ында айтканы болза шериг албаныга ажылдап чорааннар (оларга иштики херектер болгаш онза байдалдар яамыларына, кеземче херээ күүседир болгаш наркотиктиг бүдүмелдерин саарылганың хыналдазын чорудар эргелелдеринге, шериг комиссариатына, аайыл чок чоруктуң федералдыг эргелелинге, прокуратура болгаш каайлы черинге

ажылдап чорааннар хамааржыр — ред.) шеригжиткен албан черинге ажылдап чорааны дээш азы кадыкшылының байдалы-биле инвалид апаргаш, үстүндө айткан черлерге ажылындан пенсияже үнгөн хамаатылар 156-ФХ дугаарлыг Федералдыг хоойлуга үндөзилээш кыраанының күш ажыл пенсиязын камгаладылгалыг кезээн алыры база көрдүнгөн.

Бо категорияже кирип турар хамаатылар хамааты албан-дугаалга 5 чылдан эвээш эвес үеде ажылдап турарга, эр улуска 60 харлыында, херээжен улуска 55 хар-

лыг, ол Сукпак суурда коммунал ажыл-агыйда одакчы бооп 12 чыл ажылдап турар. Оон ам чигелделиг пенсияже үнөр эргези бар бе?

Хары: Эр улус 50 харлыында ниити ажыл стажы 25 чыл чеде бергенде, бо одакчылаан стажы 12 чыл 6 айлыг болур болза, одакчылаан дээш чигелделиг пенсияже үнүп болур. Ол чигелде улуг хемчээлдиг одалга төптеринге одакчылап ажылдааннарга хамааржыр.

Айтырыг: Мен Казахстанның хамаатызы мен. Харым 54. Тывага

шын эвес санап каан деп билип тур мен. Ону сүржүп айтырып алыры дыка берге-дир. Кызыл хоорайның Пенсия фондузунда хүлээп алыр шактары кижиге таарышпас, кирер кижиге саны хөй, ийи кабинетке хүлээп алырга, оочур дыка узун болур. Пенсиямны эде санап берип болур бе? Ийде, В.Путинниң пенсия реформазына мен кирип болур мен бе? Пенсияга чедир ийи чыл ажылдаар мен.

Хары: Кызыл хоорайда ТР-ниң Пенсия фондузунун салбырының эргелелиниң оран-савазы бичии, олар чооку айларда чаа

Хары: Күш-ажылдың алдары орденниң шупту чадаларының, Ленин орденниң эдилекчилери, Социалист күш-ажылдың маадырларының көрдүнгөн төлөвирлер бар. Оон артканнарына немелде төлөвирлер көрдүнмейн турар. 60-70 чылдарда ажылдап турганы черинден 5 чыл үзүктел чок ажылдаан шалыңының справказын эккеп, эде санадыр болза эки, оон ыңай биске келгеш, ады-фамилиязы-биле пенсия херээж көдүртүп, тайылбырны ап болур-дур ийи.

Айтырыг: Бодум пенсионер, инвалид, өөм ишти чок апарган кижиге мен. Пенсиям эде санадып алыксап турар мен. Кажан барза экил? Оон Сукпак—Кызыл аразында бис ышкаш чергелиг инвалид, пенсионер кижилерге чигелделиг автобустарының саны эвээш. Чамдыкта далашкыш, чигелде чок автобустарга олурар ужурга таваржыр. Чигелде албайн турар болганымда акшазын ап алыр аргам бар бе? Кайыын алырыл? Дараазында айтырым: социал пакет-биле эмчилерниң биске бижип берип турар эмнери шаанда совет үеде-ле бижип берип турган эмнер болур. Оон кадында оларның хуусаазы төнөр четкен болгулаар. Амгы шагның эки эмнерин бербес-тир.

Хары: Пенсияны эде санадырының дугайында чурумун үстүндө айттывыс. Аргыкылга чигелделерни тус чер чагыргазы пассажирлер АТП-зи-биле тускай дугуржулга чарган болур. Ол езугаар хамаатыларга чигелделерни ол АТП-ниң автотранспорту ачы-дузаны чедиң турар. Ында бар маршрут-биле халып турар автобустарының саны эвээш болуп турар. Тус чер чагыргазы ол дээш акша силерге төлөп берип шыда-вас. Ынчангаш чигелделиг автобустарының расписаниезин эки билип алгаш, аңаа олуруп турарыңарны сүмелээр-дир мен. А эм-таң талазы-биле социал пакетти келир 2009 чылда алыр азы албазының дугайында октябрь 1-ге чедир шийтирлеп алыр болза эки. Эмнерниң шынарын, эм-таң-биле хандырылга талазы-биле болгаш эмчилерниң ажылын хайгаараар тускай албан черлери бар, ынаар эмнерин ажылдап хуусаазын хынаар дугайында дилегден кириерин сүмелээр-дир бис.

Айтырыг: Мен 2 дугаар бөлүктүн инвалиди мен. Өөм ээзи 1 дугаар бөлүктүн инвалиди. Бажыңыс Кызыл хоорайның төвүндө. Суг суглаар черден бергедеп турар бис. Ленин кудумчузунда 8 дугаар бажыңдан суг ап турар бис.

Бирээде, кудук казар, чунар-бажыңа инвалидтерге чигелделер болгаш социал ажилдакчыдан бистиң бажыңымыска быжылгаар талазы-биле дузадан кадып болур силер бе?

Хары: Бо айтырыг бистиң албанымыстың хүлээлгезинче кирбейн турар-даа болза, шыдаар шаавыс-биле дузалажыр бис. ТР-ниң Күш-ажыл болгаш социал политика яамызына бо айтырыгны дамчыдып, оон канчаар шийтирлеттинип турарын силерге дамчыдар бис.

Айтырыг салыксаан номчукчулар редакцияга безин кээп, сүмени ап турган.

лыында пенсияның камгаладылгалыг кезээн Пенсия фондузу тыпсыр. Амгы үеде ындыг хевирлиг төлөвирни чорудары-биле 200 ажыг кижинин документилен белектер турар бис.

Ук төлөвирни тыпсырда 5 чыл шууштур азы 2000-2001 чылдарның ажыл шалыңының ажылдап санаар болгаш дараазында документилен негетинер:

1. билдиришкин
2. күш-ажыл дептеринин хоолгазы
3. шалың дугайында документ
4. шериг албан черинге пенсия тыпсып турда санаан ажыл стажының дугайында бижик.

ЯНЗЫ-БҮРҮ ТЕМАЛАРГА АЙТЫРЫГЛАР

Айтырыг: Муңга муң акша немээр деп хоойлу кирген, ону тайылбырлап бериңер. Ол акша инфляция болурга өзер бе? Азы ол-ла хевээр артар бе?

Хары: Ийе, «муңга муң акша» дугайында хоойлу бо чылдың апрельде үнгөн. Пенсияның чыылда кезээнге немелде дадывырларны камгалаттырган хамаатылар болгаш күрүне демнежип кириер. Хамаатыларның бир чылда кириер дадывырының хемчээли 2 муң рубльден эвээш эвес болур. Бир эвес камгалаттырган кижиге чылда 2000 рубльди Пенсия фондузунда агар санынче кириген болза, күрүне ол кижинин агар санынче база 2000 рубльди немей кириери көрдүнгөн. Күрүнениң талазындан немелде дадывырның хемчээли 1 чылда 12 муң рубльден көвүдөс. Бир эвес хамааты кижиге 1 чылда бодунуң пенсия фондузунда агар санынче 15 муң рубльди кириген болза, күрүнениң талазындан акша 12 муң рубльге деңгез болур. Чурт иштинге инфляция болурга-ла хамаатыларның агар санында акшазы база көвүдөп турар.

Айтырыг: Өөм ээзи 39 хар-

Ак-Довурак хоорайга «Тыва дагдугу» комбинатынага ажылдап тургаш, ССРЭ үезинде-ле өг-бүлө тудуп, Казахстанче 1979 чылда-ла чурттап чоруй барган мен. Чүгле ол чурттуң хамаатызы кылдыр санадып турар мен. Россияга пенсиялап ап болур мен бе? Ону кылдырып алырымда чүү хере-гил? 20 чыл ажыг демир-орук шугумунга ажылдаан мен. Ол талазы-биле чигелделерни Россияга ап болур мен бе?

Хары: Бир дугаарында, РФ-тиң хамаатызы деп херечилээн документ херек. Ийде, бар ажыл стажын барымдаалааш, пенсияже үнөр эрге бар. Үште, демир-орук шугумунуң талазы-биле чигелделерни чүгле ындыг оруктуг девискээрлерге ажылдап болур силер.

Айтырыг: Мен 67 харлыг пенсионер кижиге мен. Бо чылын пенсия өзүлдөзү болган, келир чылын өзүлдө болур ирги бе? Назы-харының аайы-биле пенсияже үнөрүн херээжен улус 55 харлыындан, эр улус 60 харлыындан эгелеп пенсиялаар деп чугаа үнүп турар. Ол шын бе? Кажан ындыг апарыл? Улуг назылыг пенсионерлерни, 1 дугаар бөлүктүн инвалидтерин, хайгаарал негетинип турар пенсионерлерни ажаап карактаарына немелде төлөвирлерни канчаар төлөп бээрил?

Хары: Пенсияның баазалыг болгаш камгаладылгалыг кезээ келир чылын база өзер. Пенсиялаар назынны улгаттырар дугайында айтырыгны РФ-тиң Чазаның хуралына көдүрүп турган, ынчалза-даа бо чоокку үелерде ындыг өскерлиштин турбас боор.

Июль 1-ден эгелээш, РФ-тиң Президентизинин 774 дугаар Айыткалын езугаар үстүндө категорияларга хамааржыр пенсионерлерге немелде төлөвир, Сонгу Чүккө деңгезн кожууннар: Мөңгүн-Тайга, Тожу, Тере-Хөл кожууннарга 1800 рубль хемчээлдиг болур болза, ТР-ниң өске чурттакчылыг черлеринге 1620 кылдыр өскөн. РФ-тиң өске девискээрлеринде ол 1200 рубль хемчээлдиг.

Айтырыг: Мээң пенсиямны

оран-саваже көже бээр, ынчан хамаатыларга эптиг аргалар тургустунар. Чогум амгы үеде ийи кабинетте 3-3 кабинкаларны кылган болгаш, хары угда 6 кижини хүлээп алыр аргалыг. Кээп турар кижилерниң хөйү-биле оочур узун болуп турары чөп. РФ-тиң девискээринде чурттап болгаш ажылдап турар пенсионерлер бүрүзү мугур 12 ай болгаш, пенсиязын эде санадып алыр эргези бар. Ол дээр-ге бо чылын чижээ, 7 айда санадып алган болза, 12 ай болгаш, дараазында чылын 8 айда кээп санадыры ол. Пенсия реформазы 2002 чылда эгелээн. Аңаа шупту хамаатылар хамааржыр кирип турар.

Айтырыг: Мээң чок апарган кады төрөөн дунмамның уруун бистиң өг-бүлөвис азырап, кижизидип турар. Азырадыкчызын чидирген дээш пенсиязын күдээмниң адында кылдырттыңан. Ынчалза-даа ол уруунуң кижизидилгезинге дузалашпайн турар. Ынчангаш ол пенсиязын кым-даа албас, уругтун агар санына чыгылып чытсын деп шийтирлээн бис. Ону албайн турар, чыгылып турар деп кайыын билип ап болурул?

Хары: Күдээнерниң адынысывын долузу-биле адааш, бистиң албан черинден ол пенсия кайнаар, кымче шилчип турарын билип ап болур силер.

Айтырыг: ССРЭ үезинде аталдарлыг малчыннап чораан даай-аваларым бар. Оларның пенсиязының хемчээли аргажок бичии, кадыг ажыл кылып чораан болгаш, буттары, чүстери аарыг... оларның пенсиязын канчаар өстүрүп ап болурул?

Редакциядан: Бо өг-бүлөгө ТР-ниң Пенсия фондузунун ажылдакчылары Интернациональная кудумчузунда ТКУ-нун ниити чуртталга бажыңының комендантызы Чойгана Кызыл-ооловна уткуштур базымны кылып, чөпшээрээн.

Дорт харылзаага идепкейлиг киржип, солун айтырыгларны салганы дээш, Кызыл хоорайдан Саяна Кууларга, Анай-Хаак Донгакка, Хилимаа Хомушуга, Нина Мартыновага, Урана Көк-оолга, Кызыл кожуундан Алимаа Ооржакка, Чаа-Хөл кожуундан Саяна Монгуш, Тес-Хемден Дайынчы Дамба-Хууракка, Бии-Хемден Эльвира Маадыга, Улуг-Хемден Айдысмаа Монгушка четтиргенивисти илередип, дараазында октябрь 1-де ТР-ниң Күш-ажыл болгаш социал политика яамызының ажилдакчылары-биле дорт харылзааже база номчукчуларны чаладывыс.

(Уланчызы. Эгези № 106
«Шында»).

Алдар база ажык сеткилдиг, хөөрээр чаңныг кижжи бооп-тур. Ооң чаңгыс уруу Урананың хеймер оглу-биле чажыт дээрзин билеп алган. Соңгаар бир хоорайга өөренип тургаш, ара каапкан чылдаганын шала будалдырар болган. Өөнүн ишти Новосибирскиниң садыг академиязын дооскан, бодундан он хар бичини чүведир. Амгы үеде хууда садыгларлыг, элээн «шыңгылы» сайгарлып чоруп турарын-даа мактап каапкан. Алдар өйлеп-өйлеп таактылап каап, хөрээн хозалдыр чөдүрүп алгаш, сыгыргылаар-даа.

Урана чүгле чолаачының чугаазын дыңнаарына өйлөшкөн. Ооң чанынга үр чораан тудум, хөңнү баксырап, анчыгызынары дам барган. Алдарның көвүк ыш-каш чугаазында кижжи билепки дег бичини-даа чүве чок, чүгле кыжырымак хөөнүг, бодун тогдунар, кевин-херекчок шуугаар кижжи бооп-тур. Урана база шаа-биле Алдарны шинчилеп каапкан: биезги дыдыраш дүктөрүнүн орасомазы безин артлаан, маңыгыр бажы эгиннеринче кагылып кире берген, шөртөк ишти рулда дээр чыгы. Эпчок сөзү-биле кижини «балыглапканы» безин билбейн баары, дора дизе, кузумзуг чыды

ЧАШКЫ ШАГНЫҢ ЫНАКШЫЛЫ

дээн чижектиг шынарлары бо-ла аарышкылы сүргей шиштей кааптар-даа болза, лагерьге биезги-ле кашпагай оолдун орлан карактарының оду чырып турар хевээр болган.

Чугаа кадында Алдар бир-ле черге Урананы көргөнін катап-катап сагындырып каап олурган:

— Дем чаа бир дугаар силерни көргөш, кадалып каар частым. Кааа ужурашкан улус боор бис, эрткен чылын Красноярское Загорье чораан силер бе?

— Чок, курорт хамаанчок аржааннал безин көрбээн мен.

— Көргөним-не шын. Чүгле сактып чадал чор мен, бир эвес сактып келзимзе, силерден шампанское.

Танзыбейге шашлык чип ор-гаш, Алдар хара бээр часкан.

Чолаачы: «Сактып келдим дээш, алгы-кышкы баарга, кады чораан улузу хейде каттарына өйлөшкөн».

Алдар бичин чорааш, «Хараа-чыгайга дыштанып чораанын, дружина даргалап турган карак-шилди, узун чаштыг уругга ынакшаанын, чызаалап чадал кааны уругну чүгле купала хүнүнде сугже кири октапканын» Абаканга чедир

чугаалай каапкан. Оңуп баксырап калган, элээн элей берген кадай кысты Алдарның дүрзулөп сактып келгени — Урананың балыглыны-чал чуга сеткилинге улуг согуг болган.

Дружина даргазы, башкылар-ның, өөреникчилериниң хүндүткел-диг узун чаштыг Урананың кым ынакшынас боор! Алдар сонуу-раан албан-биле сүрүп тур-гаш сугже октапканын, ооң соон-да буруузу миннип чадал каанын, кем чок сеткилин чалып-чаш чү-рээнге шыгжап чораанын орук дургаар хөөрөп четтигипкен.

Абаканга баар черинге пасса-жирлерин чедирип кааш, Урана-ның баар черлерин эргип, чорук-херектерин кылчип берген. Ооң соонда ай-даа четпээнде, Алдар Урананың бажынынга болганчок-ла кире дүжер чаң тып алган. Бот херээженниң ооргаланыпкы дег эжи чок боорга, ооржу сеткил-биле кээп турар кижжи-дир дээш, Урана баштай шыгыгып шаг бол-ган. Эш-хуу аайы-биле чугааланып ор-гаш, шай ижипкеш, чоруптар кижини чүү дээр боор. Келгенде Урананың хеймер оглундан сал-дыкпас, волейболдап өөредир мен дээр. Улуг оолдары оозун

четтикпес манаар.

Урананың талазындан өскер-лишкиннер эгелээн: боду үргүлчү Алдарны манаар, биезги дег чем чивестеп, уйгу удубас «аары» кирип эгелээн. Эжик медээзи дың-нап кааш, маң-биле барып ажы-дар. Өске кижжи боор болза, хөлүш дээр, чаптанчыг оолдарындан оспаксырап, чааскаан муңчулуп ту-руп берген. Алдар кирип кээрге, чүрээ шапкылаанып, холу сирилээр апарган. Оозун чажырап дээш, күжүр Урана утказы чок чугаала-гылаар-даа. Бажының дүктөрүн болганчок-ла өскерти таарты кааптар, идик-хевин бо-ла солуг кедиптер, арынга чаар аар өр-тектиг кремнер сураглап турар апарган. Ажылында эр кижилер-биле кыяңнажып баштаптанчы-даа, сорунзалыг хүлүмзүрүү-биле долгандыр турар кижилерни «хү-лүй шааптар» тывызыксыг аажы-зы кедерээн. Чашкы шааның шаг-да уттундурган ынакшылы ону хүлден катап база тургузуп, хер-рээжен чараш овурун ээлдирип, чоорту чаъс соонда айыраңнаан чечек ышкаш апарган.

Бир-ле кежээ үрде манааны эжик медээзи дыңналган. Урана чаа будуп алган узун дыргактарын

үрдүнүп чоруй, эжикти ажыдып-кан. Алдар куспак сыңмас боодал чечек тудуп алган бо кирип орган. Аар өртөктиг парфюм чыды өрээл долуп кээрге, Урана балдырла-рының чоорту суларап эгелээнин эскерип каан. Аныяк херээженниң караанга иелдирзиниң быжыг тут-тунчуп алгаш месилдежип турганы көстүп келген. Ынчангы дег тыны-жы бачыдап, эмилгери чоорту кадыг апаргаш, хөрээ өгдөңейип эгелээн. Алдарның изиг тыныжын, чоокшулап келген эриннерин эс-керип кааш, хенертен ооң куспаан-дан ушта чүткээш, эжик чанынга турган хуунда сугну Алдарның кырынче төп бадырыпкан.

Аңгадай берген Алдарның кулаанга утказы билдинмес сөс-тер дыңналып келген: «Чаңгыс ол-ла хемче ийи удаа кирип болбас!!!» Алдар бир миннип кээрге, хөр-рээнде чашканналы берген кызыл өңнүг розаларның чыпшынып калган халбаңчыгаштарын эжик артында каткап чадаан турган. Ооң көк мөөн апарган идик-хевинде дамды суглар карааның чажы дег чаржалажып агып турганнар.

Ульяна ЧУРУ-МОНГУШ,
«Хей-аът» чогаал бөлгүмүнүн
киржикчизи.

Кижиниң амыдырал-чурттал-газының дургузунда угаан-сагы-жынга артып каар уттундурбас солун чылдары — школачы чыл-дар. Мен үш школага өөрөнгөн мен. Баштай Сүт-Хөл кожуунун Кызыл-Тайга эге чада школазы. Чадаананың 7 чыл база Кызылдың ийи дугаар школазы. Бистерниң амгы шагның өөреникчилеринден ылгалымыс — чурттаар интерна-дивыс. Ынчангы өөреникчилер хүндүс школага өөренип, арктан үе-шагын интернатка чурттап эрттирер болгаш, чаңгыс өгүнү ажы-төлдери дег, бот-боттарыга чоок, эп-найыралы быжыг болур чүве болгай.

Ам бо чылын тургустунга-ла 70 чыл болган юбилейин эрттирер Кызыл-Тайга школазынга өөренип турганымын допчузу-биле кирип көрейин. 1941 чылда 1-ги класска өөренип кирген мен. Ол чылын 1-ги база 3-кү деп ийи классты Хү-рештигбей Долчукаевич Монгуш чааскаан башкылап турган. Кы-зыл-Тайга школазы туттунар мур-нунда, 1938 чылда, Кызаа-Шы-гынга Сүрүн-Дузалакчы Ондар деп бай кижиниң хавырткан 4 өрээл бажынынга школа ажыткан чүве-дир. Ол бажының улаан бу-лун дээр. Аңаа-даа школа тут-тунган соонда баштайгы чылдарда Лопсан-Намчал Чодамович Мон-гуш башкылап, школаны эргелек-чилеп чораан. Ону Оо-Намчал башкы дээр чүве. Ол ооң соонда Сүт-Хөлдүн аңгы-аңгы школала-рынга хөй чылдарда ажылдаан. 50 чылдарның төнчүзүнде Кызылдың ийи чылдыг башкы институтун дооскаш, тыва дыл, чогаал баш-кылап чораан.

Дараазында 1942-43 өөредилге чылында демги 3-кү класс доос-каш, Суг-Аксынче чоруй барган. Ам база-ла 1,2 класстар деп ийи класс өөрөндивис. Ол хевээр 3-4 класстарга өөрөнгөш, Кызыл-Тайга эге чада школазының бирги доозукчулары болуп, 1945 чылда доостувус. Мээң чаңгысклассчы-ларым аттары бо: Арак, Дырбак, Дыгыр, Шөйбек, Серен, Диис, Чамзырын, Ытсыгбан, Олчамай, Серемаа, Бичинжик (Сайык уруу), Сайын. Чамдызын утупканым чадавас. Ам Диис Кара-Хаакта чурттап чоруй. Серениң кайда-зын билбес мен. Артканнары аравыста чок.

1942 чылда өөредилге эгезинде Алексей (Оюн) Дугерович Арап-чор, Кайнагаа Дандар-ооловна Ооржак деп башкылар келген. Школа эргелекчизи Соскут Тас-ович Монгуш апарган. Чоорту башкылар немецип, солчуп-даа турган. Орденниг Бий-Хем чурттуг Маады Монгал-оол Соскут баш-кыны солуп, школа эргелекчизиге келген, ооң өөнүн ишти Чөөн-Хем-киктиң Хайыракан чурттуг Сүрүн башкы чүве. Бисти 2-3 класстарга

БАШТАЙГЫ ШКОЛАМ

Арапчор, 4-кү класска Кыргыс Натпид Комбуевна башкылаан. Бисти 1945 чылда чедир башкылаан башкылар ол.

1-ги классы Урун-Булуңга дооскаш, чаа школага 2-ги класс дооскан Метке Кызыл-оолович Ондар, Дырзан Хеликович Ондар, Намчалбаа Калзановна Ондар (Сүзүкей), Серен Дамбаевич Мон-гуш, Чимит Доой-оолович Ховалыг олар дорт-ла Чадаана школазы-ның 3-кү класзынга өөренип кир-геш, 7 дугаар классты дооскаш, шупту башкылап чоруй барган-нар. Ол шагда 7 класс дооскан улус улуг эртемниг деп санадып турган. Бистиң Кызыл-Тайга суму-зундан баштай-ла ол хире эртем чедип ап, башкылап ажылдай бер-ген улузувуска дыка чоргаар-ланыр турдувус. Намчалбаа угба-высты улуг адааргал-биле көөр чордувус. Олар шупту чонуну ажы-төлүн хөй чылдарда эртем-билигге өөредип, боттары улаш-тыр бот-өөредилге-биле өөренип, чамдыктары школа-даа дирек-торлап чордулар. Бистиң-биле чергелештир 3-кү класска өөренип турганнарда Шагдыр-оол Нор-бу-Самбуевич Ондар, Бичи-Уруг Лопсановна Ондар, Бичинжик Далдыевич Ондар, Маржымал Очурович Ондар Чадаананың 7 чыл школазын дооскаш, баш-кылап ажылдааннар. Бичи-Уруг Ондар хөй чылдарда Хөр-Тайга школазынга ажылдааш, Тыва АССР-ниң алдарлыг башкызы деп атка төлөпкү болган. Шагдыр-оол Ондар партия-совет ажылынче депшип, Монгун-Тайга районун партия райкомунун бирги секре-тарынга хөй чылдарда ажылдаан. Тывада ат-сураглыг хөөмейжи чораан Маржымал Ондарны бил-бес кижжи ховар. Дамбу Көк-кыс-ович Ондар, Калдар-оол Ый-мажович Ондар Красноярскиниң эмчи институтун дооскаш, Тывада дээди эртемниг баштайгы эмчи-лерниң санынче кирген. Дамбу Ондар эмчи эртемнериниң канди-дады деп атты Тывага бир дугаар камгалаан эмчи ол.

Кызыл-Тайга школазы ажит-тынганын баштайгы үезинде аңгы-аңгы чылдарда аңаа өөренип турган өөреникчилеринден Тыва-ның хөгжүлдизинге үлүг-хуузуун кирип, ат-алдарга четкенерни хөйү-биле адап болур. Аваа Чиг-житович Монгуш Эрзин районга партия райкомунун бирги секре-тарынга, кожуун даргазынга Се-бе Аралдыевич Ондар, Доржу Седенчапович Куулар, Дондуп Бийымбаевич Ондар хөй чылдар-да совет-партия ажылдарынга че-дишкендер ажылдааннар. Екате-рина Дуктүг-ооловна Танава — чогаалчы, эртемден, Екатерина

Седип-ооловна Кенденбил — Тыва АССР-ниң, РСФСР-ниң алдар-лыг артизи. Мээң-биле 1-ги класска кады кирген Чимит-Доржу Байы-рович Ондарны эдилеп чораан эрге-дужаалын, кылып чораан ажылдарын Тываның чону эки билир. 70 чылын эрттирер турар эргим школавыс бодунуң төөгү-зүнге, өөренип чораан өөреник-чилеринге чоргаарланып болур.

Кызыл-Тайга школазынга өөренип чораан чылдарым Ада-чурттуң Улуг дайынының чылдары боордан аңгыда, ТАР тургустун-гандан бээр улуг-ла үе эртпээн, үжүк-бижик тургустунгандан бээр он ажыг-ла чылдар эрткен-даа болза, Тываның бир ырак булу-нунга чурттап, өөренип турган-даа болзувуса, ол үениң чаа амыды-ралындан чыда кагбайн турга-нывысты сөөлүнде бодап, эс-керген мен. Өөредилге база дайын байдалынга чагырткан «Бүгү-ле чүвени фронтуга!» деп мөзүнүң адаа-биле чоруп турган. Суму даргалары өйлеп-өйлеп школага хурал эрттиргеш: «Фронтуга чүнү бээр сен?» деп өөреникчи бүрү-зүнден айттыр. Бир хуралга алгы аазаар мен, дараазында өшкү, ооң соонда хой дээш-ле, кончуг кижжи бооп тургулаар мен. Аалга кели-римге авам: «Сен бо школада туруп алгаш, бистиң малывысты доозаын фронтуга айттып берип-тер кижжи эвес сен бе» деп ойнай-сылдай чугаалаарга, дыка хора-даар мен. Ынчан улус мал-маганын харам чокка фронтуга үзе сүрүп берип турган. Бистер эртен даң бажында туруп чыскаалыпкаш, Хемчик арыныче чыжыргана как-тап чоруптар бис. Чыжыргана адаанда дошту арыдыр шырбээш, ону кагарга доң каттар тоглап ба-дар, амыр чүве-ле болгай, ону бө-лүп, савалааш, фронту чорудары-биле дужаап турдувус. Биске ынчан интернет кайда боор, бир дазылгага (өзэзлге) уруглар, өс-кезинге оолдар чурттап, арктан класстарга өөренип турган бис. Өөреникчилериниң чемгерин ада-ие харыылаар. Соктаан далган, тараа белеткээш, бир аныяк шарыжыкты соп аарга 60-70 хире кижини үш хонукта чемгеринге чедер. Бир өөредилге чылында ийи катап чемгерер. Чем хирелиг-даа болза, чогуш шоолуг ашта-вайн турган бис. Аъш-чемниң бер-гезин 1945-46 чылдарда Чадаа-наның 7 чыл школазынга күрүне хандырылгасынга киргеш, көргөн бис. Дайын соонун ол чылдарында күрүнеден хандырап аъш-чем чедишпес үе турган. Чөөн-Хемчик, Сүт-Хөл, Өвүр кожууннарның төвү Чадаана хоорайга чаңгыс 7 чыл школазы турган. Ол кожууннар-ның сумуларынга эге школа

дооскан чүс ажыг кижини үш класска үскөн турган. 6-гы класска чээрби хире кижжи арткан бис. Дыка хөй өөреникчилер аалда-рынче дургуннап чана бергеш, олчаан келбейн барганнар. Дайын үезинде Тывага ССРЭ-ден кээп турган хүн-бүрүнүн барааннары — шай, таакпы, от, пөс, керосин дээр ышкаш барааннарның кызы-рылганындан бергедээшкinnen турган-даа болза, малды хөйүнү өстүрүп, тарааны тарып турган болгаш, кым-даа аштавайн турган.

Эге школавыска өөредил-геден дашкаар кижизидилге ажы-лы база эки чоруп турган. Кон-церттерге үргүлчү белеткенип, ону школага кежээлерде, улуг улустун хурал-суглаазының соонда бо-ла көргүскөн турар бис. Өөреникчи-лерниң уран-чүүл көрүлдизиниң үезинде Суг-Аксын-даа барып, концерттис үндүрүп турдувус. Чаа дайынчы ырларны башкыла-рывыс биске өөредип турган, дораан-на ырлажып эгелээр бис. Шүлүктөрү та чечени доктааткан чүве. Солуннарга чаа үнгөн дайын дугайында шүлүктү ыяап-ла док-таады шаап алтыр. Фронтуда чүү бооп турарын, дайын шөлүнге амы-тынын берген маадырлар дугайында солуннардан номчуп, бижип ап турган бис. Зоя Косме-демьянская, Александр Матро-сов, Лиза Чайкина дугайын номчуп, оларның маадырлыг чоруун өттү-нүксеп, мен база ындыг чүведен кылган болзумза деп бодап чоргу-лаар чүве болгай, ойнаар оюнна-рывыс база дайынчы, походтаар бис. Школаның бүгү өөреникчи-лерин ийи үскеш, башкылар баш-тап алгаш ийи чүкче чоруптар. Чес-Булуң, Ортаа-Талдың кара-кара хараганының аразынга чаштып, хар кырынга үңгөп-сооп, дайыннарда туттурбас, оларга дүжүп бербес дээш, пат-ла чо-руур. Тиелеттиргеннер немертер болур дээрге, тиелээр дээш дыка кызар. Дайыннарын баштай эскергеш, ураалап кирипкен тала тиелээр. Кежээлерде янзы-бүрү оюннар: чинчи чажырап, «хүлүр-хүлүр», ийи үстүп алгаш тывыз-кажы, дүрген чугаа суг дээш ойнаар оюннарывыс хөй. Чылыгга даштыгаа лаптулаар — эң ынак спортчу оюнувус. Кежээ имир-тине «ак-ыаш»-даа ойнаар бис. Чамдык кежээлерде Алексей Ду-герович солун номнар-даа номчуп бээр. Сөөлүнде эскеримге А.С. Пушкинниң «Капитан уруу» деп номундан үзүндүлөр номчуп бе-рип турган болган. Башкывыс ынчан-на шүлүк чогаадып шенеп чоруурун биске чугаалап, чамдык шүлүктөрүн номчуп берип турган. Ынчан башкывыс 16-17-ле харлыг, кончуг аныяк, чараш оол турган.

Ол сөөлүнде хөй чылдарда Тыва-ның аңгы-аңгы булуңнарынга баш-кылап, РСФСР-ниң школаларының алдарлыг башкызы деп аттын эдилекчизи болган, журналист ажылче шилчип «Шын» солун редакциязынга хөй чылдарда корреспондентилеп ажылдаан. Тывада билдингир чогаалчы, Рос-сияның чогаалчылар эвилелиниң кежигүнү, элээн хөй проза болгаш шүлүк чогаалдарының номнары-ның автору. Сезен ажыг харлыг башкым бо хүннерде бистиң ара-выста чурттап чоруурунга өөрүп чоруур мен.

Чылдың-на чон суму төвүнге чыгып келгеш, Май 1-ниң байыр-лалын демдеглээң байырлалга киришкеш, школачы уругларын ушкарып алгаш чоруп каар турган. Өөредилге чылы төнгөні ол. 45 чылдың чазынында база ынчанган бис. Удаваанда 4-кү классчыларны школага дедир сүрүп эккелген. «Экзамен» деп шыгалда дужаар силер дээш, бистерни шылгааш, 4-кү классты дооскан деп бижик-терни бергеш, чандырыпкан. Ооң-биле эге школаны доосканымыс ол.

1942 чылда 1-ги класска доос-канын соонда, май айда, аалы-выска Хүрештигбей башкы кел-геш, «хартышка» дээр борбак ак чүвелер эккелген. Картын кар-тааш, сүтке хайындырып көөрүн сүмелзэн. Авам ону сүтке хайын-дырып турар чүве. «Үлөгериң станциядан алдым, тарыыр чүве-дир» дээр болган. Школа үстүү чарында, шаанда аалдар чурт-тап турган булуңга тарып каан. Кажалар орну, эрги өдөктиг чер болгаш ындыг турган боор, күзүн кедергей чаагай дүжүттү суму улузу казып, магадап турар чүве. Улус оон мажактап шаг болган. Эң баштай столовага эт-биле кады хайындыргаш столдар кырынга тавактарга салып каарга, билбес оолдар: «Чаңгың хөйүн!» деп турдулар. Эки ажаап билбезинден донурган турган боор, февраль айда ооң-биле чем кылган бисти чемгерген соонда, дашкаар үн-геш, шупту кускан бис. Хүреш-тигбей башкывыс Хөр-Тайга школазынче башкылап чоруй барган. Ооң соонда ол картошка-даа уттундурган, ону кым-даа тарывады. Башкывыс сагынгыр-тывынгыр, ажыл-агыйжы кижжи турган боор деп бодаан мен.

Юбилейин эрттирер турар Кы-зыл-Тайга школазының 70 чылы-ның дургузунда аңаа өөренип чорааннарда, аңаа ажылдап чо-раан башкыларга, ооң амгы өөреникчилеринге бүгү-ле экини-кадыкшылды, ажыл-амыдыра-лынга чедишкinnen, аас-кежикти, ак орукту күзедим.

Дырбак КУНЗЕГЕШ,
ТР-ның алдарлыг ажилдак-чызы.

БАГЫВЫС-ДАА, БАЙЫВЫС-ДАА КОНЧУГ...

Мээң сүмем

Тыва чоннуң сагыш-сеткили хоозурап, келир үеде тыва чоннуң делегей кырынга артар артпазын сөөлгү үеде «Шын» солунда бижи турар. Аңаа таварыштыр «Шын» солунга «төгерик стол» эрттирер деп турары кончуг шын деп бодап тур мен.

Хоорайда такси мунуп ажилдап турар мен. Ажылым аайы-биле бо сөөлгү ийи чыл иштинде эртен, кежээ, дүне эскерип көрүп чоруурумга, бичии оолдар, уруглар, аныяктар, улгады берген эр-херээжен улустар кыжын, чайын дивес хоорайның янзы-бүрү булуң-нарында хөйү-биле эзирик, хирлиг чамныг апарган чорууру чар-жынчыг. Херээжен улустун арагага алыскаш, эзиринде аажы-чаңы кончуг каржы дошкун, аас-дылындан үнген сестери үш-үдүрүм, угаан-медерелин ышкынган чорууру шуут чованчыг апарган. Ылаңгыя эзирик, кем-херек үүлгедир, оор-суук кылыр, ажил-агый чок улустар сөөлгү үеде, хоорайның ортузунда, «Азас» магазини, рыноктарда, Парлалга бажыңының артында, оң, солагай талакы дачаларда коргунчуг хөй апарган.

Тыва кижиниң мындыг амыдыралга келгени 1990 чылдан эдетургустунушкундан, дотацияга чурттап чораан республика рыноктуг экономиканың чижилгелеринге шыдашпаанын амыдырал көргүскен. Ам канчап тыва чоннуң сагыш-сеткилин арыглап, амыды-

рал чуртталгазын көдүрер деп айтырыг чиди-биле тургустунган. Бо айтырыгы бүгү тыва чон миннип, суму, кожуун чагыргалары, хурал даргалары, Хоойлужудулга палатазының, Төлээлекчилер палатазының депутаттары, Тыва Республиканың Чазаа тускай ажылды (программаны) чоргузар болза эки. Ынчангаш яамылар, ведомстволарга, радио, телевидениеге, солун-сеткүүлге үзүктел чок кылып чорудар ажылдарын чырыдары чугула. Кандыг план, программа турар дээр болза аңаа хамаарыштыр мээң бодалым мындыг:

— Тыва чоннуң, өгбелери-вистиң эки езу-чаңчылдарын өгбүле бүрүзү өөренип сагып чорууру база ажы-төлүн ол чаңчылдарга чажындан тура өөредир чугула деп санаар мен. База ол чаңчылдарны үргүлчү сагып чоруурун чедип алыр.

— өгбүле кижизидилгезинден аңгы, ясли-садикке бичии уругну тускай программа-биле эки езу-чаңчылдарга өөредир кончуг чугула. Кижизидилге ажылы чорудар башкылар мергежили бедик, арга-дуржулгазы улуг болуру албан.

— школага уругларны башкылар башкылар кончуг улуг харысалгалыг болур. Арага-дары ишпес, таакпы тыртпас, билин бедик, үлегерлиг болуру чугула. Эр башкыларның саны көвүдээр болза, оолдарның корум-чурumu,

өөредилгези экижири;

— школага оолдар, уругларны спорт школаларынча хаара тудары чугула. Спортка эки хандыкшыыр кылдыр тыва оолдар, уругларны эвилелдээр, суртаал ажылын чорудар. Спорт-биле эки өңүктөжир болза, бир дугаарында бодунуң кадыы эки болур, кижжи бүрүзү спортка ынак болур болза, келир үеде тыва чоннуң кадыы эки болур деп программаны тургузуп, боттандыраары чедип алыр;

Шыырак спортчуларны, олимпийжилерни белеткээр дээрге тыва чоннуң делегейге ат-алдары билдинип алдаржыыры ол. Шыырак спортчуларны белеткээр, өске регионнардан ат-алдарлыг тренерлерни чалаар, база боттары-выстың алдарлыг тренерлеривисти деткиир.

— оон Якутияда ышкаш «Дети Азии» деп олимпиада хевирлиг маргылдааларны бистиң республикага эрттирерин чедип алыры күзенич. Делегей чергелиг судьяларны өөредип белеткээр.

Тыва чоннуң келир үеде кадык чоруу ак халаттыг эмчилерден улуг хамааржыр. Бистиң республиканың эмчилериниң билиин эки бедидип, аарыг кижилерниң шын диагнозун тургузарын, эки эмнээрин чедип алыр болзусса, Кадык камгалаал яамызының улуг чедишкени болур. Ам бо хүнде эмчилерниң аарыг улус эмнээр багай деп болур, чүге дээрге эмнелгелерниң

улуг эмчилери дуржулга чок, билин куду болуп турары хомуданчыг, ол кымга-даа чажыт эвес.

— культура талазы-биле бистиң тыва чон бойдустан салым чаянныг, ынчангаш культура, уран чүүлче улуг кичээнгей салыры чугула. Сөөлгү үеде тыва кинолар үнүп турары өөрүнчүг, кино дээрге ол кончуг улуг кижизидилге ажылыдыр, ынчангаш ону деткири чугула.

— чогаал, журналистика ажылдарын сайзырадыр, тыва дыл кырынга чаштарга, ясли-садка, школага, өөредилге черлеринче таарыштыр чечен чогаал номнарын үндүрери чугула. Тыва типографияның ажылын хөгжүдерин үе негеп келген.

— херээженнер ниитилелдериниң ажылын шыңгырадыр. Кожуун бүрүзүгө ажылды херээженнер ортузунга хөгжүдөр, олар чон аразынче кирзиннер.

— эң кол чүүл — кадрларны шын ажылга хаара тудары. Эрги-даа, чаа-даа чазактын кадрлар талазы-биле ажылы багай болганындан, республиканың экономикаы сайзыравайн турар. Ынчангаш арга-дуржулгалыг кадрларны керээ езугаар, көдээ ажыл-агыйны сайзырадыры-биле сумуларче, кожууннарже ажылдадыры чугула. Ынаар көдээ ажыл-агыйның специалистерин (инженерлер, тудугжулар, механиктер, электриктер, зоотехниктер, ветеринарлар, экономистер, бухгалтер-

лер, селекционерлер, кадык камгалаал талазындан эмчи сестралары, эмчилер) хаара тудар.

— эмнелгениң ажылын көдээге көдүрери-биле улуг эмчилерни керээ-биле чорудар. Көдээ школага шыырак эр башкыларны ажылды көдүрери-биле керээ езугаар чорудар.

— спорт школаларын школа бүрүзүгө ажыдарын чедип алыр азы школага «спортчу клубтарны» ажыдар. Спорт ажылын хөгжүдери-биле керээ езугаар дуржулгалыг удуртукчуларны тренерлерни керээ-биле ажылдадыр. Спортту хөгжүдери-биле, олимпийжи шимчээшкinnerни школага организаастаар.

Олимпийжи шимчээшкinner талазы-биле ажылды, хөй-ниитичи комитетти тургузуп, «олимпиада-2012» деп программаны ажылдап кылыр.

— көдээниң чымыш чок ажылдап чоруур малчынарның үргүлчү эмчи дузазын чорудар, хыналдага алыр. Малчынар кыштын соогу, чайның изин дивейн дыш чок ажылдап чорууру, ынчангаш МУП, ГУП-тарның удуртукчулары малчынарга 15-20 чыл үзүктел чок чаңгыс черге ажылдааны дээш пенсияны хоойлу езугаар ажылдап кылыры күзенич. Ынчан мал ажылынче аныяктар сонуграл-биле хаара туттуннар, мал ажылы сайзырап болгай.

Сагыш-сеткилдин хоозуралы кижиниң бодундан хамааржыр деп бодаар мен, ынчангаш кижжи бүрүзү бодун боду кижизидер, өөредир ужурлуг.

Алексей ЧАМБАЛ-ООЛ,
Күш-ажылдың хоочуну.
Кызыл хоорай

Боъш-Дагга байырлал

Чоокта чаа Кызыл хоорайның кырганныр бажыңының массажизи, чотчү-эмчи башкывыс Айдыс Сундуйнуң удуртулгазы-биле Боъш-Дагга Будда башкының тураскаалын чалбарып салган.

Чогум Будда бурганның скульптуразын 3 чыл бурунгаар кылган турган. Ооң автору Эрес Байырович Байынды. Скульптураның омур-хевириниң кылганы аажок шынарлыг боорга, Кызылдан Чаа-Хөл кожуунуң девискээринде Боъш-Дагга чедирери бергедедишкинге таваржып турган. Спонсорлар дилеп тургаш, Владимир Доокович Сат чедирген. Кывар-чаар материалын Эдуард Таж-оолович Наксыл дузалаан.

Бо байырлалдың үезинде, хондур-дүндүр ак частай бергени-биле улус чон арай эвээш болган. Ынчалза-даа эң изиг күзөлдиг, тура соруктуг улус чыгып келген. Камбы-лама эргелелин лам башкылары болгаш Шагаан-Арыгның, Бай-Хаактың Даа ламалары келген турган.

Кызылдан Камбы-лама Джамбел Лодой Башкы база хөй лама башкылар Будда башкыны дигизип арамайлап, ном-судурну номчуп эгелей бээрге, суук чаап турган чаашкын безин соксай берген. Аңаа келген чон кайгап ханмаан.

Улуг башкылар номну номчуп төндүргөш, айыс биле айызап, узун назынын, кадыкшылды күзеп, хей-ады бедик бооп чоруурун күзээш, Будда бурганны долгандыр тейлеп алгаш чорулканының түннелинде, чаашкын катап чаап эгелей бээрге, артып калган улус биле кады кайгап, сагыш сеткиливис чинген, өөрүшкү-маңнайлыг айттанып эгелзэн бис. Ол болза улуг арыг-

ланыышкын болганы ол-дур деп түннелге келдивис.

Бо байырлалга киржи келген чоннуң аразындан солун төөгү билер угбайга таварыштым. Ол болза

Геше Хелиң Лопсан Монлам башкының кады төрзэн кыс думазы Димааның уруу Вера Сакак угбай-дыр.

«Шаанда Сасканы Геше Хелиң Лопсан Монлам башкының удуртулгазы-биле бөлүк лама башкылар ном-судурну номчуп, үзүктел чок мөңгө чула кыпсып чораан. Үргүлчү ном номчуп турганын түннелинде, ол девискээрде үер-чайык болгаш кааңнаашкын турбаан. Тараа быдаа элбек болганындан чон тодуг-догаа, мал-маганы элбек чораан. 1960 чылдар үезинде бир катап Тыва чуртунга кааңнаашкын болганындан дүжүт чегей болган. Ол үеде Шанчы, Терезинге дүжүт эки үнгенинден Тыва чурту бергедедишкинге таварышпайн барган» — деп Вера угбай чугааланды.

— Силер ол башкының чанынга кады чурттап турган болганыңарда ооң дугайында эки билер боор силер, бичии төөгүп көрүнерем, сонугарга тур мен — деп диледим.

Даайым 1877 чылда туртуттунген. Ол чеди харлыг турда, шажын өөредин өөренин дээш, аътка ушкаргаш, Тибетке чедирип каан. Он үш харлыында сарыг шажының дээди эртемин дооскаш, хелиң сагылды алгаш чанып келген. Тибеттен кады дооскан эштери (Эрзин, Чадаанадан, Өвүрдүн) 2 чыл дургузунда чадаг кылаштажып, кыштын соогуңда хөртүк иштинге хонуп, чай изинде мүн-не чүгээр кат-чимисти чыып чып, хинчектенип, тавангайлары казырыкталып, булгар ышкаш када берген чедип келгеннер деп авам меңзээ

чугаалап берген. Даайым боду болза Сүме дагның ужунга куй иштинге Будда бурганның омур-хевирин оюп тургаш кылган, дыка чараш будуктар биле будуп каан. Бурган дааның баарында Кедээр-Суг деп сугнуң чанынга үрбүн суурга бичии борбак бажыңга чурттап чораан. Ооң мага-боду мөге шыырак, аътка олуруптарга, чиндиңейни бээр боорга аъдын мунмас, чедип аар, таалыңга лама херекселдерин суккаш, аъдынга артай салып аар чораан. Кулаа дыка улуг болгаш дүктүг, бодунуң омур-хевирин шевирин эвес деп санааш чер-ле чурукка тырттырбас чораан. Соңгаартан улуг башкылар келгеш, Бурятияның Иволга хүрээзинге ажылдаар кылдыр чалап кээрге, Изиг-Караже дее берген. Орунуга Кара-Тал чурттуг өөредип кааны өөреникчизин айтып бээр силер деп авамга чагып каан турган. Ол дээрге Кара-Тал чурттуг Учуржап башкының акызы Лопсан Монлам башкы Чадаананың Үстүү-

Хүрээзинге Кумзат эргелиг, хуурактарны өөретпишаан, төвүт, моол бижикти өөредип турган.

Сөөлгү хүнүгө чедир-ле чонунга ачы-буянын чедирип, эмнеп-домнап, эм оъттар-биле эм таң кылып чораанын көрүп чораан мен. Үргүлчү хүлээп ап турган чонунуң даңзыын кылырынга болгаш өске-даа ажыктыг чүүлдерни бүрткээрин менден негээр чораан. Ону үезинде долдуруп берип чораан мен. Чоокку үеде чедир-ле ону аажок карактап-камнап, шыгжап чораан мен. Малчыннап чораан болгаш, үргүлчү көжүп-дүжүп чорумда чиде берген болду. Аңаа дыка-ла хараадаар мен деп чугаазын төндүрдү.

Боъш-Дагны салгал дамчып келген мээң билирим психолог, биокорректор, чурукчу башкы Валентина Ховалыговна Сундуй 1996 чылда чонну эвилелдеп алгаш, Сасканы амгы хевир биле чаарткан чүве. Сасканы иштинде Богда Бурганның омур хевирин болгаш чурук каасталгазын Валентина Сундуй чураран. Бо буянын ажыл-үлгеге үргүлчү дузалажып турган ажылчынар Сергей Серен-Доржу, Борис Седен, Мерген Монгуш, Айдыс Сундуй, Копеек Малбай-оол, Вера Саккак, Маадыр Кыргыс, Николай Мирзин, Ким-оол Донгак-оол, Маадыр Идамча, Сергей Чадамба, Валера Дамдын болгаш өске-даа чон дузалажып турган.

Шажын-чүдүлгени хоруп турган чылдагааны-биле үзүктел берген-даа болза, ада-салгалын салгап улуг лама башкыларының чонга буян кылып чораан буянын Бурган ораны-биле дөмей Тываның бир онзагай чери — Боъш-Дагга катап база эки чүлдү кылып, иешкилерниң бо берге үеде торулбайн, чону дээш сагыш аарып чоруур быжыг туруштуг, кезээде мурнунга салдыг сорулгазын чедип ап чоруур өгбүле-дир деп санап чоруу мен.

Ч. БАЗЫР-ООЛ.

Кызыл хоорай.

Төрүттүнген хүнүңер-биле

Бистиң эргим ынак, хүндүлүг ававыс Розалия Сояновна ШАРЫЙ-ООЛ-ДУН сентябрь 23-те төрүттүнген хүнү. Байырлалы таварыштыр ынак ававыска каң дег кадыкшылды, ажы-төлүнүң аразынга аас-кежиктиг, узун назылыг болурун күзе-вишаан, дараа-зында одуругларны тураскааттывыс:

*Чуртталганың
аас-кежиин
сөңнээниң дээш
Курлак чедир мөгөөр бис,
эргим авай.
Чулук черниң артыш
айдыс чечектерин
Куспак долдур
йөрээвишаан,
сөңнеп тур бис.
Уруглары, уйнуктары,
күдээзи.*

Юбилейге белек кылдыр стадион сөңнээн

Улуг-Хем кожуунга эрткен дыштаныр хүннерде улуг байырлал болган. Кожуунуң тургустунганындан бээр 85 чылы болгаш Шагаан-Арыг хоорайның 120 чылы болган байырлалга улуг-хемчилер чурттакчы чоннуң болгаш чаңгыс чер-чурттугларының күжү-биле стадионну кылып, байырлалды ол стадионга эрттирген.

МУНЗУКТАРДАН ҮЛЕГЕР АП...

Сентябрь айда Тываның болгаш Россияның Улустуң артизи Кара-кыс Номзатовна Мунзуктуң төрүттүнгөн айы, ынчангаш аңаа тураскааткан солун хемчеглер эртип турар.

Сентябрь 12-де Национал музейге К.Н.Мунзукка тураскааткан кижээ болган. Сентябрь 17-де Кызылдың А.Б.Чыргал-оол аттыг уран чүүл училищезинге кайгамчык актрисаның 90 харлаанынга тураскааткан сактышкын байырлалы болуп эрткен. Аңаа Тываның болгаш Россияның уран чүүлүнүн алдарлыг ажилдакчызы, ТР-ниң Чазак Даргазының Канцеляриязының кадрлар эргелелиниң начальниги А.С.Серен киришкеш, ховар дээн салым-чаянныг Мунзуктарның өгбүлезиниң дугайында болгаш Кара-кыс Номзатовна дугайында сургуулдарга дыка солун сактышкынарны чугаалап берген. 5 харлыындан эгелеп өскүс арткан бичии уруг хары улустарның аалынга суун узуп, шаа –биле ажилдап чоруп турганындан эгелээш, кайгамчык чымчак сеткилдиг кырган-ава апарганынга чедир Анатолий Сергеевич чугаалап, ындыг кижилерден үлегер ап, оларга дөмей болурун чагып, уран чүүлдүн кижилери болуп келир үеде сураглыг артистерниң оруун истеп, Тываның культуразын бедидеринге үлүүн кириерин чагаан.

ТР-ниң болгаш Россияның алдарлыг артизи, Тываның комсомол шаңналының лауреады Мунзук-

• Культура амыдыралы

тарның хеймер уруу Галина Мунзук авазының дугайында, улуг актрисаның дугайында чылыг сактышкынарны кылып, фоточуруктар делгелгезин сургуулдарга сонугаткан.

Училищениң алдын фондузундан сургуулдар Кара-кыс Номзатовнаның Тываның улустуң ырларын болгаш тыва композиторларның ырларының күүселдизин дыңнаан.

ТР-ниң алдарлыг артизи, Тываның Күрүнө шаңналының лауреады Надежда Наксыл К.Н.Мунзуктуң шүлүктөрүн номчаан, а училищениң вокал башкызы ТР-ниң алдарлыг артизи Эльвира Докулак К.Н.Мунзуктуң репертуарындан ырларны ырлаан.

БООВА-БООРЗАА-БИЛЕ ХҮНДҮЛЭН

Сентябрь 19-та Тываның В.Көк-оол аттыг хөгжүм-шин театрынга К.Н.Мунзуктуң чогадыкчы ажил-ижинге тураскааткан байырлыг кижээ болган. Бо байырлыг кижээниң солун концертининг режиссеру ТР-ниң болгаш Россияның алдарлыг артизи Галина Мунзук болганы солун.

Көжеге ажиттынары билек, В.Көк-оолдун асураглыг «Хайыраан бот» деп шиизинден Караның монологу дыңналып кээр, күүселдеде Тываның болгаш Россияның Улустуң артизи К.Н.Мунзук. Ооң соонда сценаже тыва театрың төөгүзүндө «Хайыраан ботта» Караның ролун ойнал күүсеткен артистерниң дөгөрезин чалапты. Артист бүрүзү солун болгаш чылыг сактышкынарны кылды. Тываның болгаш Россияның алдарлыг артистери Демир-оол Кежиктиг биле Борис Монгуш Мунзуктарны сценага көргүзүп, солун пародияны көрүкчүлөргө бараалгатты. Зал диимиттиг адыш часкаашкынарны-биле оларны өөрүп уткуп, шынал-ла Мунзуктар көстүп келген биле дөмей

шимээн-дааштыг уткуп, үдеди. Ат-сураглыг артистери Станислав Ирил биле Луиза Мортал-оол «Хайыраан ботта» Кара биле Седиптиң ырларын таалаңчыг кылдыр күүсеттилер. Театрның өске-даа артистери «Хайыраан ботта» улустуң ырларын болгаш кожамыктарын кайгамчык кылдыр күүсеттилер.

Кежээниң төнчүзүндө Мунзуктарның уруглары Светлана Максимовна биле Галина Максимовна авазының чырык адынга мөгейип чедип келген хей чоңга өөрүп четтиргенин илередип, «Ававыс төрүтүнгөн хүнүндө ыял-ла бистерге амдангыг чагай пирогтарны быжырып бээр кижилер. Ынчангаш бо кежээ ол чаңылды бистер уламчылаар бодап алдывыс. Силерни чылыг пирогтар манап тур» — деп, көрүкчүлөрни фойэже, артистери көжеге артыкча чалады. Шынал-ла, чылыг пирогтар, чигирзиг боова-боорзакты амданнап чооглады. Буянныг үүлде төнчү чок деп чүве бо-дур ийин.

Светлана ДАЧЫН-ХӨӨ.

Зоя Сергеевна ПАВУ

Россия Федерациязының Улус өөредилгезининг тергини, күш-ажылдың хоочуну, 40 чыл башкы стажтыг Зоя Сергеевна Паву үр болгаш аар аараанының уржундан бо чылдың сентябрь 21-де хайыралдыг амы-тынындан элекке чарылганын ооң дөргүл-төрелдеринге, кады өөренип, ажилдап чораан эш-өөрүнге ханы кажыдалды биле дыңнатты.

З.С.Паву 1943 чылдың декабрь 25-те Туран хоорайга башкы өгбүлениң улуг уруу болуп төрүттүнгөн. Ортумак школаны Тээлиге 1961 чылда дооскаш, улаштуруп Улан-Удэге педагогика институтун чедишкенин дооскаш, Тээли школазынга биология, химия башкызы болуп, күш-ажылчы базамын эгелээ.

Школага база институтка өөренип тургаш, ол эртем-билигже чүт-

күлдүүн көргүзүп турган. Ынчангаш өөреникчилерге быжыг билигин берип, оларны бүгү талаалыг кижизидер дээш, бүгү-ле аргадуржулгазын бедидип, өөренип-даа турган. Ооң уламындан ол кады ажилдап келген эш-өөрүнге, өөреникчилеринге, оларның ада-иелеринге улуг хүндүткелдиг болуп чораан. З.С.Паву кааа-даа ажилдап тургаш, хей-ниитиниң ажилдарына эң-не идепкейлиг кирип, янзы-бүрү даалгаларны бедик харысалга-биле күүседип турган. Ада-иениң ажилының аайы-биле З.Паву республиканың элээн каш школаларына ажилдаан. Ынчан Зоя Сергеевна Тээли школазының аныяк натуралисттерин удуртуп турда, олары республиканың аныяк натуралисттерин следунга киришкеш, бирги черни чаалап алган. Москваже ийи неделя

дургузунда өөреникчилери-биле экскурсиялаан.

Черле ажилга кызымак, бир-ле чүүлдү кылып чүткүлдүг кижилер болгаш пенсияже үнгеш, думалары, уруг-дарыы-биле дачаны тудуп алгаш, аңаа янзы-бүрү культураларны чылдың-на олуртуп, тарып алгаш, оон чагай дүжүттү ап турган.

Зоя Сергеевна бедик культура-лыг, кижизиг мөзүлүг, ак-сеткилдиг, дузааргак кижилер чораан. Ооң ындыг мөзүзү А.П.Чеховтуң кижикандыг болуп ужурулуг деп угаадыында бүрүнү-биле дүжүп чораан. Ындыг иени, башкыны, угбавысты чидирерге, ажы-төлүнге, дөргүл-төрелдеринге, эш-өөрүнге эгиттимес улуг хажыдал.

Ооң мага-бодун бо чылдың сентябрь 23-те дүштекиниң 14.00 шакта Ленин кудумчузунда №60 бажының 63 дугаар квартиразындан үндүрер. Ооң чырыткылыг овуру-хевири бистиң чүректери-виске өшпес от болуп артар.

Харылзажыр телефону: 2-37-84.

Елена Шынараповна БАЙКАРА

2008 чылдың сентябрь 21-де Тыва Республиканың Национал музейининг хоочун ажилдакчызы, Тываның музей ажылынга улуг үлүг-хуузу кириген, бодунуң төрүүн чуртунуң патриоду, кайгамчыктыг Елена Шынараповна Байкара чырык өртемчеден чарлып чоруткан.

Елена Шынараповна Кызыл районунуң Баян-Кол суурга 1927 чылдың март 15-те төрүттүнгөн. Ол 1939 - 1948 чылдарда Кызылдың 2 дугаар школазынга өөренип, ону дооскаш, Ленинградтың күрүнө университетининг төөгү салбырының чөөн чүк факультетинче кирип алган. 1953 чылда ол «чөөн чүктүң төөгү эртемдени» деп мергежилди ап, университетти чедишкенин доозуп алган.

1953-1954 чылдарда ол Кызылдың №2 школазының үстүкү класстарына төөгү башкылап турган. 1954-1961 чылдарда Кызылдың башкы училищезинге башкылаан. 1961 чылдың декабрь 6-да училищени эде тургусканының соонда, ол Тыва Республиканың чурт-шинчилел музейининг улуг эртем ажилдакчызы болуп ажилдап эгелээ. Ол хүнден эгелээш, ооң амыдыралы Тываның музей-биле сырый холбаалыг болуп, хүндүлүг дыштанылгаже үнгүже чедир аңаа ажилдап турган.

Ажилдап турган үелеринде ол музейинг килдистерининг ажылын чаартыры-биле, оларның тематиказының, экспозицияларының планын тургузуп, музейинг кол салбырларын суурларга база ажилдары-биле улуг ажилды кылган. Ооң ачызы-биле Кочетов суурда, Туран хоорайда төөгү-революстуг музейлери ачылган. 1969 чылда «Тыва эрте бурунгу болгаш ортаа бурунгу чылдарда» база «Тыва 18-ки болгаш 20-ги вектерде» деп экспозицияларны ажилдап кылган.

1970-1974 чылдарда Елена Шынараповна Би-Хем кожуунунуң девискээринде турар бүгү делегейде билдингир Аржаан-1 деп Хааннар Шынаазынга болуп турган археологтуг казыышкынарга идепкейли-биле кирип турган.

Бүгү назынының ишинде Е.Ш. Байкара Тываның Национал музейинге ажилдап тургаш, ооң фондузун четчелээринге дыка улуг ажилды кылган. Ол бодунуң амы-хууда бот-идепкейжи ажылы-биле 600 ажыг төөгүлүг эт-хөреңгилерни, чүүлдерни чыгган, Кызылдың төө-

гүзүнүн, колхоз шимчээшкенин дугайында, ооң шылгараңгай ажил-чыннарының-даа, көдээ ишчилерининг-даа, кызыл партизаннарның болгаш Ада-чурттуң Улуг дайынының киржикчилери — тыва эки-турачылар дугайында 1500 хире фотоматериалдары-биле музейинг фондуларын четчелээ.

Музей ажылынга ынакшылын, төөгүгө хандыкшылын ол школа-чыларга көргүзүп, аңаа камныг болгаш хумагалыг болурун база дамчыдып чораан. Музей талазы-биле 1970 болгаш 1977 чылдарның кончуг солун, шынарлыг тайылбыр дептери ол белеткэн.

Елена Шынараповна Байкара кезээ мөңгөде бистиң чүректери-висте тураскаал болуп артып каар. Ол боду бөдүүн чондан үнген болгаш, тываларның үндезин езу-чаңылдарын тергип эки билер өгбевис чораан. Ак-сеткилдиг ажылы дээш ол «Культураның алдарлыг ажилдакчызы» юбилейлиг медаль-биле, «Тыва Республика-ның Хүндүлүг ажилдакчызы» деп ат-биле база «Шылгараңгай күш-ажылы дээш» медаль-биле шаңнаткан.

Тываның төөгүзүн кылып турган езулуг тыва хамаатыларның аразында ол төлөптү-биле кирип турары чугаажок. Ынчангаш, бо бүгүнү сактып, бодап келирге, Тыва база бир бодунуң төөгүзүнүн чайынналчак арыны-биле байыр-лажып турар деп болур.

Тыва Республиканың Культура болгаш информация политиказының яамызы, Национал музейинг коллективи бодунуң улуг назылыг хүндүткелдиг хоочун эки, аныяк өскөннү мерген угаанныг башкызы — Елена Шынараповна Байкараның чырык өртемчеден кезээ мөңгөде элекке чарлып чорутканынга ооң өгбүлезинге, ажы-төлүнге, чоок кижилеринге болгаш эш-өөрүнге ханы кажыдалды илередип тур.

ТР-ниң культура болгаш информация сайтыды В.О.Доңгак.
ТР-ниң Культура яамызының сайтының оралакчызы,
Национал музейинг директорунуң хүлээлгезин күүседип турар В.С.Чигжит.
ТР-ниң Национал музейининг эртем секретары У.П.Өпей-оол.

Тыва Республиканың Улуг Хуралының Хоойлужудулга палатазының Аппараты болгаш депутаттары партия болгаш совет эрге-чагырга органның хей чылдарда арга-дуржулгалыг ажилдап чораан

Михаил Кан-оолович
ДАМЧАЙНЫН

үр аарааш мөчээни-биле ооң чоок кижилеринге болгаш төрелдеринге ханы кажыдалды илередип тур.

ШЫН

Индекс 667000.
Кызыл хоорай,
Красноармейская, 100.

ТУРГУЗУКЧУЗУ: Тыва Республиканың Чазак.
Кол редактор С.С.МОНГУШ.

РЕДАКЦИЈАНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ:

Кол редактор — 2-01-35, кол редакторунуң оралакчызы — 2-19-87, тел/факс (394-22) 2-17-94, бухгалтерия — 2-17-91.
КИЛДИСТЕР: нийтилел-политиктиг килдис — 2-18-10, культура, өөредилге — 2-03-88, чагаа — 2-03-87, көдээ ажил-агый, окулга — 2-17-09, үлетпүр — 2-40-77. e-mail: shyn@tuva.ru
Солун келбейн барганда, 3-14-94 телефонче долгаар.
Неделяда үш катап үнөр. Хемчээли парлаан 3 ама.
Тираж 8300. Чагыг 109. Номери парламгаже дужааганы: график езугаар — 21.00, херек кырында — 20.00.

АГАР САНЫВЫС: № 40703810400000010000 Б.ОАО Банк «Тувакредит», Кызыл ИИН—1701008465; корр сч 3010181060000000729 БИК 049304729.
Россия Федерациязының Парлалга, телерадио-дамчыдылга болгаш массалыг коммуникациялар херектерининг талазы-биле яамызының Ортаагы Сибирьде регионнар аразының девискээр эргелели «Шын» солуну 2004 чылдың май 14-те эде бүрткэн.
Херечилелдин дугаары — ПИ № 16-0510. Индекс 11530, 31730.
ТР-ниң «Тываполиграф» унитарлыг күрүнениң бүдүрүлгезинге парлаан (Кызыл, Щетинкин-Кравченко, 1).
Солунда парлаттыг материалдарның авторларының бодалдары редакцияның туружу-биле дүүшпейн барып болур. Айыттыг саннары болгаш өске-даа фактылары, дыңнадылары дээш авторлар боттары харыылаар.